

Stan badań nad migracjami w Polsce na przełomie wieków. Próba diagnozy

ANNA HOROLETS¹

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego

MAGDALENA LESIŃSKA

Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego

MAREK OKÓLSKI

Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego

W Polsce po 1989 roku w wyniku intensyfikacji mobilności przestrzennej i zwiększenia swobody akademickiej nastąpił dynamiczny rozwój studiów migracyjnych. Po trzech dekadach transformacji ustrojowej można stwierdzić, że osiągnęły one status odrębnego pola badawczego, którego tożsamość instytucjonalną wyznaczają specjalistyczne ośrodki naukowe, duże projekty badawcze i aplikacyjne, wydawnictwa ciągłe i wpływowe monografie, kierunki studiów, nagrody przyznawane za prace magisterskie i doktorskie poświęcone migracjom oraz konferencje cykliczne. Przedstawiciele większości dyscyplin z dziedziny nauk humanistycznych i społecznych – m.in. demografii, ekonomii, socjologii, politologii, historii, antropologii, geografii – rozwijają badania nad migracjami. Jednocześnie, wiele projektów badawczych i publikacji z zakresu studiów migracyjnych cechuje interdyscyplinarność. Celem artykułu jest naszkicowanie mapy tego złożonego pola badawczego i próba zdiagnozowania jego stanu i kierunków rozwoju. Tekst przedstawia raport o stanie badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku, przygotowany w latach 2016–2018 przez Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk.

Słowa kluczowe: studia migracyjne, nauka polska, badania, instytucjonalizacja

¹ Kontakt: a.horolets@uw.edu.pl

1. Wstęp

Celem niniejszego tekstu jest prezentacja raportu o stanie badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku, przygotowanego przez Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk – KBnM PAN (red. Horolets, Lesińska, Okólski 2018)².

W ostatnich 30 latach społeczna waga problematyki migracyjnej wzrosła. W parze z rosnącą istotnością migracji jako złożonych procesów społecznych idzie wzmożenie zainteresowania migracjami jako przedmiotem badań w naukach społecznych i humanistycznych. Po 1989 roku studia migracyjne w Polsce znacząco rozszerzyły swój zakres i stały się sferą działalności dużej liczby naukowców. O ile „tradycyjnie” badania dotyczące ruchliwości przestrzennej ludności leżały w gestii demografów, geografów, socjologów i częściowo ekonomistów czy antropologów, o tyle dzisiaj praktycznie nie ma dyscypliny czy subdyscypliny z dziedziny nauk humanistycznych i społecznych, które nie rozpatrywałaby zjawisk migracji ze swojej perspektywy.

Wobec wzrastającej lawinowo liczby badań naukowych i publikacji z zakresu studiów migracyjnych badacze zajmujący się tymi kwestiami mają coraz większe trudności z samodzielnym wypracowaniem całościowego obrazu oddającego kształt pola migrantologicznego – kierunków rozwoju teorii i metod badawczych, najnowszych przedsięwzięć akademickich, mapy ośrodków i instytucji prowadzących badania migracyjne, przedstawicieli różnych dyscyplin i subdyscyplin zajmujący się problematyką migracji. Rozwój i rozrastanie się pola badawczego – jak wiele innych procesów wzrostowych – powoduje to, co Marta Bucholc (2013) nazwała „złożonością nie do udźwignięcia”: trudno jest uchwycić kształt całości danego pola, a subpola zaczynają żyć własnym życiem, specjalizując się coraz bardziej i stopniowo wypracowując autonomiczne reguły działania. W odniesieniu do stosunkowo nowego i szybko rozwijającego się pola taka fragmentaryzacja jest niewątpliwie przedwczesna i niekorzystna, gdyż zamyka możliwości wzajemnego wzbogacania się różnych perspektyw, czasami może powodować syndrom „wyważania otwartych drzwi” (kiedy jako nowe przedstawia się koncepcje czy metody już dobrze opracowane w innym subpolu) i *de facto* nie pozwala polu naukowemu jako całości (w tym przypadku polu studiów migracyjnych) być rozpoznany przed otoczenie zewnętrzne (decydentów politycznych, media, opinię publiczną) jako profesjonalne i kompetentne źródło wiedzy naukowej w danym zakresie (w tym przypadku jako źródło wiedzy o procesach migracyjnych).

² Pełna wersja raportu jest dostępna na stronie internetowej KBnM PAN: <http://www.kbnm.pan.pl>. Niniejszy tekst jest zmienioną wersją rozdziału wstępnego raportu. Członkinie i członkowie KBnM PAN Izabela Grabowska, Łukasz Krzyżowski, Agnieszka Małek, Janusz Mucha, Brygida Solga, Przemysław Śleszyński i Adam Walaszek, przekazali nam cenne uwagi i uzupełnienia do wczesnej wersji wstępu do raportu, za które dziękujemy. Dziękujemy także Krystynie Romaniszyn za przygotowanie recenzji wydawniczej raportu.

Na wstępie należy wyjaśnić, że zakres tematyczny tytułowych słów „studia migracyjne” wynika w dużej mierze z ewolucji zainteresowań Komitetu³: jego działalność od samego początku koncentrowała się na problematyce polskich emigrantów lub ich potomków, a w ostatnich kilkunastu latach coraz bardziej obejmowała różnorodne zjawiska związane z aktualnymi migracjami zagranicznymi. Zatem tytułowe słowa „studia migracyjne” powinny w zasadzie odnosić się wyłącznie do tych migracji. Trzeba zaznaczyć, że tak rozumiane studia migracyjne są poświęcone przede wszystkim międzynarodowym przemieszczeniom ludzi mającym względnie trwały charakter i społecznym konsekwencjom tej mobilności, i przykładają mniejszą wagę do krótkotrwałych ruchów ludności między państwami.

Zakres raportu, który przedstawiamy, nie jest jednak w pełni konsekwentny i zgodny z tymi wyjaśnieniami. Wynika to z szeroko reprezentowanego przekonania, po pierwsze, o sztuczności granicy pojęciowej oddzielającej migracje zagraniczne od migracji wewnątrz kraju i o faktycznym związku między nimi, i po drugie, o płynności form migracji, wyrażającej się m.in. w ich stosunkowo częstej metamorfozie, np. przekształcaniu się krótkookresowej mobilności w długotrwałą. Odzwierciedleniem tego przekonania jest uwzględnianie przemieszczeń wewnętrznych oraz mobilności krótkotrwałej w studiach coraz większej liczby badaczy migracji zagranicznych, jak również podejmowanie problematyki międzynarodowej przez osoby specjalizujące się w badaniach nad migracjami wewnętrznymi. Ostatecznie w raporcie znalazło to wyraz w uwzględnieniu, zwłaszcza w rozdziale dotyczącym geografii i studiów regionalnych, także osiągnięć badawczych na polu wewnątrzkrajowej mobilności terytorialnej.

Raport KBnM PAN w zamierzeniu ma zaradzić problemowi „złożoności nie do udźwignięcia” poprzez naszkicowanie mapy pola badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku. Siłą rzeczy, jako pierwsze przedsięwzięcie tego rodzaju, ma zapewne luki, których zarówno redaktorzy całości, jak i autorzy poszczególnych rozdziałów raportu są świadomi i dają temu wyraz w swoich tekstach. Dlatego ważne jest podkreślenie celu i statusu tego raportu. Nie pretenduje do „szczelnego zamknięcia” pola migrantologicznego w kapsule jednego tekstu – takie rozszczenia byłyby bezzasadne. Raport stanowi jedną z pierwszych prób utworzenia mapy złożonego i stale zmieniającego się pola. Redaktorzy raportu chcieli oddać głos przedstawicielom czasami dość odległych od siebie perspektyw w badaniach nad migracjami po to, by czytelnik mógł samodzielnie określić punkty styczne między tymi perspektywami oraz dzielące je różnice. Raport poświęcony jest również dynamice zmian pola studiów migracyjnych w ostatnich trzech dekadach, powstawaniu ośrodków skupionych na tej problematyce, wpływu polskich badań na europejską i światową naukę a także

³ Istniejący od 1970 roku Komitet Badania Problematyki Polonii Zagranicznej PAN (od 1978 roku jako Komitet Badań Polonii PAN) został przekształcony – o czym będzie szerzej mowa w dalszej części artykułu – w Komitet Badań nad Migracjami Ludności i Polonią, który ostatecznie (w 2011 roku) przybrał obecną nazwę Komitetu Badań nad Migracjami.

rozpoznawalności badań migrantologicznych w społeczeństwie – zapotrzebowanie na wiedzę o procesach migracyjnych i płaszczyzny udostępniania tej wiedzy.

Autorzy poszczególnych rozdziałów raportu otrzymali ogólne wytyczne dotyczące zakresu zagadnień, które warto poruszyć (teorie i metody, problematyka, ważne ośrodki badawcze, znaczące projekty i publikacje itd.), lecz mieli wolną rękę w wyborze formy i sposobu przedstawienia danej perspektywy dyscyplinarnej lub subdyscyplinarnej. Dlatego każdy rozdział raportu jest „opowiedziany” inaczej, odzwierciedlając zarówno specyfikę danej perspektywy, jak i unikatowe podejście jego autorów. Jednocześnie rozdziały mają ze sobą wiele wspólnego, o czym powiemy niżej.

Prace nad raportem trwały dwa i pół roku (2016–2018) i zaowocowały utworzeniem bazy publikacji⁴ oraz powstaniem raportu, prezentowanego w tym tekście. Raport jest zarówno kontynuacją już istniejących opracowań na temat stanu badań nad migracjami w Polsce (np. Kicingier, Weinar 2007), jak i przedsięwzięciem otwierającym nowy etap w ich rozwoju, stanowiącym zachętę do systematycznego budowania samoświadomości i samowiedzy pola badawczego. Naszym zdaniem cechy podzielane przez różne perspektywy, które da się zauważyć, gdy porównuje się niezależnie od siebie pisane rozdziały raportu, najdobitniej świadczą nie tylko o istnieniu odrębnego i silnego pola badań migracyjnych jako całości, lecz również o potrzebie podejmowania kolejnych wysiłków zmierzających do tego, by zobrazować go coraz lepiej. Jest to wyzwanie dla kolejnych przedsięwzięć badawczych. W tym tekście nie streszczamy raportu, naszym celem jest naszkicowanie mapy instytucjonalnej i dyscyplinarnej pola badań migracyjnych w Polsce po 1989 roku w celu ukazania jego dynamicznego rozwoju, szerokiego zasięgu i nowatorskiego charakteru.

2. Mapa instytucjonalna

Prawie 30 lat minęło od początku transformacji ustrojowej w Polsce. Znaczenie tych trzech dekad dla rozwoju badań migracyjnych w Polsce jest ogromne. Przed 1989 rokiem migracje były procesem zaborczo kontrolowanym przez niedemokratyczne państwo. Po 1989 roku ich skala i zakres znacząco się zmieniły, gdyż przez większość okresu powojennego PRL funkcjonowała jako „kraj bez wyjścia”, by użyć określenia Dariusza Stoli (2010); trudno było go opuścić, niełatwo było go odwiedzić lub w nim się osiedlić. Choć migracje z i do Polski nigdy nie ustały całkowicie, a okresowo zwiększała się możliwość wyjazdu lub dochodziło do momentów kryzysowych,

⁴ Lista publikacji (stan na koniec 2018) obejmuje 2467 pozycji przypisanych do dyscypliny, co umożliwia używanie bazy do wyszukiwania według dyscypliny, a zarazem pokazuje, jak znaczącą część badań migracyjnych stanowią publikacje i projekty interdyscyplinarne. Mimo imponujących liczb baza ta nie stanowi kompletnego zbioru i powinna być używana jako uzupełnienie łącznie z innymi bazami i publikacjami przeglądowymi, np. Babiński, Chałupczak 2006; Sokołowski 2016; Schmidt 2017; Walaszek 2001. Bazę można otrzymać pisząc na adres e-mail: a.horolets@uw.edu.pl.

gdy z kraju wręcz wypędzano, jak po marcu 1968 roku, to prawdziwe będzie stwierdzenie, że migracje po 1989 roku niewątpliwie nie tylko się nasiliły, ale także zaczęły nabierać odmiennego znaczenia kulturowo-społecznego.

2.1. Ośrodki badań migracyjnych w Polsce

Wzmożenie procesów migracyjnych nie mogło nie wywołać zainteresowania społecznego migracjami, i co za tym idzie, zapotrzebowania na badania naukowe w tym zakresie. Tworzenie się badań migracyjnych jako pola badawczego nie następowało w próżni. W ramach Polskiej Akademii Nauk od lat 70. XX wieku działał Komitet Badań Polonii (którego spadkobiercą jest obecny Komitet Badań nad Migracjami PAN) a na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim działał Instytut Badań nad Polonią (obecnie przekształcony w Ośrodek). Od początku tego stulecia w gronie badaczy skupionych w Komitecie Badań Polonii PAN, głównie zajmujących się przeszłością migracji, a zwłaszcza losami środowisk emigracyjnych, narastało przekonanie o potrzebie poszerzenia spektrum zainteresowań o problematykę migracji współczesnych. Efektem była inicjatywa ówczesnego Przewodniczącego Komitetu Grzegorza Babińskiego, który zaprosił do grona członków Komitetu kilkoro badaczy najnowszych migracji. Obecnie Komitet skupia 36 osób reprezentujących 16 ośrodków akademickich, w większości badających mobilność ludności z Polski w okresie transformacji oraz napływ cudzoziemców do Polski i ich funkcjonowanie w naszym kraju. Główne cele przyświecające Komitetowi to rozwój i promocja badań migracyjnych w Polsce oraz integracja środowiska polskich badaczy migracji. Wypełnieniu tego celu służy organizacja dorocznych ogólnopolskich konferencji naukowych poświęconych prezentacji aktualnych wyników badań w obszarze nauk o migracjach i problemom środowiska migrantologów. Współgospodarzami konferencji są ośrodki akademickie w różnych regionach Polski, z każdym rokiem przyciągają one coraz więcej badaczy, a w 2018 roku konferencja odbyła się już po raz siódmy⁵. Komitet regularnie publikuje ekspertyzy i raporty na aktualne tematy związane z migracjami i udostępniane na stronie internetowej Komitetu⁶. Był także wydawcą (od 1975 roku) najważniejszego czasopisma poświęconego badaniom migracji: „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” (do 2009 roku jako „Przegląd Polonijny”)⁷.

⁵ W 2018 roku konferencja KBnM PAN odbyła się w Opolu; w 2017 – w Lublinie, w 2016 – w Poznaniu, w 2015 – w Łagowie Lubuskim, w 2014 i 2012 – w Warszawie, w 2013 – w Krakowie.

⁶ „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=95&Itemid=129 (dostęp 9.07.2018).

⁷ Od 2018 roku Polska Akademia Nauk wycofała się z dofinansowania czasopisma. Bezpośrednią przyczyną tej decyzji nie jest ani jego ranga naukowa w Polsce, ani uznanie problematyki migracyjnej za nieistotną, lecz szersza tendencja technokratycznego reformowania polskiej nauki: przyczyną zaprzestania finansowania jest to, że – jak większość polskich czasopism z zakresu nauk społecznych – czasopismo „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” nie jest indeksowane w Web of Science. W wyniku tej decyzji KBnM PAN traci czasopismo, którego współwydawcami są od 2018 roku Uniwersytet Jagielloński i Polska

Od lat 70. XX wieku do dziś na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w ramach Wydziału Nauk Humanistycznych, działa Ośrodek Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym (dawniej Instytut Badań nad Polonią), wydawca rocznika „Studia Polonijne”. Po 1989 roku Ośrodek zajął się problematyką Polaków na Wschodzie, co w czasach komunistycznych było utrudnione z powodów ideologicznych.

Te dwie instytucje stanowią przykład ciągłości, ale i modyfikacji działalności instytucji po 1989 roku. Niemniej większość obecnie działających placówek badawczych zajmujących się migracjami powstała już po 1989 roku. Niżej przedstawiamy kilka wybranych instytucji, należy jednak pamiętać, że ten zbiór nie jest wyczerpującą listą, lecz ma w zamierzeniu ukazać różnorodność pola instytucjonalnego, jego szerokiego zasięgu i zróżnicowanej skali.

Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego (OBM UW) jest największym spośród powstałych po 1989 roku ośrodków badawczych, których głównym celem są studia migracyjne. Założycielem i pierwszym dyrektorem OBM UW był Marek Okólski, uczony łączący perspektywę demografii i ekonomii, propagator metody etnosondażu w Polsce, a także twórca oryginalnych teorii wyjaśniających procesy migracyjne (m.in. teorii migracji niepełnych, zob. Okólski 2001a; Jaźwińska, Okólski 2001), które zyskały uznanie na świecie (więcej o jego wkładzie w badania migracyjne w raporcie – rozdziały dotyczące perspektyw demografii, ekonomii i socjologii, zob. także Górny, Kaczmarczyk, Lesińska 2016). W pierwszych latach swojego istnienia OBM UW stanowił część najpierw Instytutu Studiów Społecznych UW, a potem Wydziału Nauk Ekonomicznych UW. Obecnie jest podstawową międzywydziałową jednostką Uniwersytetu Warszawskiego. OBM stał się jedną z wiodących instytucji badawczych w Europie oraz największym ośrodkiem badań migracyjnych w Polsce, jedynym w kraju specjalizującym się wyłącznie w tej tematyce. W wyniku parametryzacji jednostek naukowych przeprowadzonej przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w 2017 roku uzyskał prestiżową kategorię A+. W 2018 roku Ośrodek obchodził dwudziestopięciolecie istnienia. W tym roku skład osobowy Ośrodka tworzyło 61 badaczy migracji, w tym 11 profesorów i doktorów habilitowanych, 29 doktorów oraz 21 osób z tytułem zawodowym magistra, jego obecnym dyrektorem jest Paweł Kaczmarczyk. OBM UW to jednostka interdyscyplinarna, zrzeszająca przedstawicieli m.in. socjologii, ekonomii, demografii, politologii, prawa administracyjnego, antropologii społecznej i psychologii międzykulturowej. W OBM UW jest obecnie realizowanych ponad 20 projektów krajowych i międzynarodowych, a wcześniej ukończono ich ponad 50. Projektami badawczymi o największej skali i dużym znaczeniu naukowym były następujące inicjatywy międzynarodowe: „Przyczyny i konsekwencje migracji z Europy Środkowej i Wschodniej” (finansowane przez Europejską Komisję Gospodarczą ONZ oraz Komitet Badań Naukowych)⁸,

Akademia Umiejętności. Więcej informacji o czasopiśmie umieściliśmy w sekcji dotyczącej form rozpowszechniania badań migracyjnych.

⁸ Podstawowe publikacje: Jaźwińska, Okólski 1996 oraz Frejka, Okólski, Sword 1998.

„IDEA – Kraje Śródziemnomorskie i Europy Środkowo-Wschodniej jako nowe kraje imigracyjne w Unii Europejskiej” (koordynacja konsorcjum 11 instytucji; finansowanie z 6. Programu Ramowego oraz przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego)⁹ i „Mobilność i migracje w dobie transformacji – wyzwania metodologiczne” (MWM; finansowanie z Norweskiego Mechanizmu Finansowego)¹⁰, oraz krajowe, np. projekt „Niezakończone przejście migracyjne a starzenie się ludności w Polsce. Asynchroniczność przemian ludnościowych a zmiana formalnych i nieformalnych instytucji opiekuńczych” (program MAESTRO NCN)¹¹.

Podstawowymi zasadami stanowiącymi fundament działalności OBM są interdyscyplinarność oraz szczególna waga przykładana do jakości prowadzonych badań naukowych. Do metod badań migracji twórczo rozwiniętych w OBM należą m.in. etnosondaż (np. Iglicka, Jaźwińska, Okólski, 1996; Jaźwińska, Łukowski, Stola 2009; Kaczmarczyk 2011) oraz RDS (*Respondent-Driven Sampling*, por. rozdziały demograficzny, ekonomiczny i socjologiczny raportu). Ważną rolę w działaniach OBM UW odgrywa współpraca międzynarodowa: od 1991 roku Ośrodek uczestniczy w inicjatywie OECD monitorowania trendów migracyjnych w Polsce i innych krajach OECD (SOPEMI), a od 2007 roku jest członkiem instytucjonalnym sieci IMISCOE Research Network – sieci skupiającej czołowe instytuty zajmujące się badaniami migracyjnymi na świecie.

Poza OBM UW systematyczne badania z zakresu polityk migracyjnych są też prowadzone na Uniwersytecie Warszawskim w Instytucie Polityki Społecznej na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych. Obejmują one zarówno badania międzynarodowych rozwiązań w tym zakresie, jak i polską politykę migracyjną (zob. np. Duszczyk 2012; Firlit-Fesnak, Łotocki, Zawadzki 2016; Hut 2002; Lesińska 2012; Łukowski 1997; szerzej o badaniach tego ośrodka akademickiego w raporcie – rozdział o perspektywie nauk politycznych). W Instytucie Socjologii UW zainteresowanie problematyką migracyjną wyrasta ze studiów etnicznych prowadzonych przez Ewę Nowicką (np. 1990), Sławomira Łodzińskiego, Aleksandrę Grzymała-Kazłowską (2007) i innych badaczy (zob. także Łodziński, Nowicka 1993; Łodziński, Grzymała-Kazłowska 2008; por. Łukowski 2002). W studiach migracyjnych IS UW perspektywa socjologiczna łączy się z tradycją antropologii społecznej, badań polityk publicznych oraz nauk o komunikowaniu, szczególnie analizą dyskursu (więcej informacji o tym nurcie badań można znaleźć w raporcie – rozdział o perspektywie socjologicznej). Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW (IPSiR UW) prowadzi badania migrantologiczne mieszczące się na pograniczu nauk prawnych, nauk o polityce publicznej i socjologii, które m.in. wniosły znaczący wkład w opisanie oraz analizę przyczyn, mechanizmów i skutków handlu ludźmi (zob. prace Ośrodka Badań Handlu

⁹ Podstawowe publikacje: Górny, Grabowska-Lusińska, Lesińska, Okólski 2010; Grabowska-Lusińska, Drbohlav, Hars 2011 oraz Okólski 2012b.

¹⁰ Podstawowa publikacja: Kaczmarczyk 2011.

¹¹ Podstawowe publikacje: Duszczyk, Lesińska, Matuszczyk 2018; Okólski 2018 oraz Radziwinowiczówna, Rosińska, Kloc-Nowak 2018.

Ludźmi UW, np. Lasocik 2007, 2014). W ostatnich latach w IPSiR UW rozwijane są również badania nad instytucjonalnymi reakcjami na obecność migrantów i uchodźców w Polsce (np. Pawlak Mikołaj 2013). Problematyka migracyjna pojawia się w badaniach prowadzonych w Instytucie Studiów Regionalnych i Globalnych UW (np. Skoczek, Lisocka-Jaegermann 2015). Także Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW ma swoją Pracownię Antropologii Migracji; etnologzy i antropologzy specjalizują się w problematyce migracji przymusowych (np. Ząbek 2018) i stosują w swoich badaniach terenowych podejście transnarodowe oraz ramę mobilności¹² (np. Bielenin-Lenczowska 2015).

W **Warszawie** działa także kilka innych akademickich ośrodków badań nad migracjami. Na Uniwersytecie im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego (UKSW) powołano w 2011 roku Międzyinstytutowy Zakład Badań nad Migracją (MZBM), skupiający badaczy relacji między społeczeństwem przyjmującym a odmiennymi kulturowo migrantami. Jednym z celów jego działalności jest także wypracowanie rekomendacji dla instytucji państwowych w tym zakresie. Kierowany przez Janusza Balickiego zakład prowadzi badania nad relacjami między urzędnikami państwowymi a migrantami, w 2015 roku aktywnie angażował się w debatę naukową na temat tzw. kryzysu uchodźczego, czego pokłosiem jest m.in. praca zbiorowa *Kryzys migracyjny w Europie. Wyzwania etyczne, społeczno-kulturowe i etniczne* (Balicki, Necel 2017). Od 2013 roku realizowano w nim pilotażowy projekt pt. „Wewnątrzinstytucjonalny model rozwiązywania konfliktów występujących w relacjach funkcjonariusz–cudzoziemiec w środowisku wielokulturowym straży granicznej”.

Wśród instytutów Polskiej Akademii Nauk problematyką migracyjną zajmuje się Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, w którym rozwijane są m.in. badania wpływów między procesami migracyjnymi a zmianami populacji, problematyka migracji wewnętrznych, studia nad etnicznością i tożsamością narodową. Więcej informacji o działalności tego Instytutu i jego pracowników (np. Przemysław Śleszyński) czytelnik znajdzie w raporcie – rozdział poświęcony perspektywie geografii i studiów regionalnych. Badania migracyjne są lub były prowadzone także w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, gdzie realizowany jest Europejski Sondaż Społeczny, a badacze rozwijają nie tylko problematykę stosunku do migracji w Polsce, ale także realizują indywidualne projekty dotyczące migracji poakcesyjnych czy wybranych grup migranckich w Polsce (np. Andrejuk 2017). Polityka migracyjna Unii Europejskiej stanowi przedmiot badań w Instytucie Studiów Politycznych PAN, Instytucie Historii PAN, Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (np. Bukraba-Rylska

¹² „Zwrot mobilnościowy” (*mobility turn*) w geografii humanistycznej, socjologii czy antropologii kojarzony jest z nazwiskami Johna Urry’ego, Tima Cresswella czy Niny Glick Schiller i Noela Salazara. Badacze z różnych dyscyplin i subdyscyplin zajmujących się *mobility studies* łączy szerokie rozumienie mobilności przestrzennej, które umożliwia porównania mobilności migracyjnej i turystycznej czy mobilności podmiotów ludzkich i nieludzkich (obrazów, oprogramowania, żywności itd.), czego wynikiem jest bardziej „stereoskopowe” widzenie procesów mobilności.

2012; Wieruszewska 2007), a także w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN (np. Kość-Ryżko 2014; Lehr 2015). W tym ostatnim przypadku migracjami zajmuje się zarówno warszawski, jak i poznański ośrodek etnologii i antropologii współczesności, gdzie badania prowadzą m.in. Aleksander Posern-Zieliński, Anna Szymoszyn czy Agnieszka Szczepaniak-Kroll.

Ważnym punktem na mapie polskich badań migracyjnych jest **Kraków**, gdzie problematyka migracyjna rozwijana jest na kilku uniwersytetach. Hieronim Kubiak z Uniwersytetu Jagiellońskiego, który był pomysłodawcą, założycielem i wieloletnim przewodniczącym Komitetu Badań Polonii Polskiej Akademii Nauk (instytucji-poprzedniczki obecnego Komitetu Badań nad Migracjami PAN), a także wieloletnim redaktorem naczelnym serii wydawniczej „Biblioteka Polonijna”, miał duży wpływ na kształtowanie się prężnego środowiska badaczy migracji, złożonego z historyków, socjologów i amerykańistów. Do grona jego współpracowników należą m.in. Grzegorz Babiński (np. 2009), Adam Walaszek (np. 2007) i Dorota Przaszałowicz (np. 2010, redaktorka naczelną czasopisma „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”). W 2004 roku na UJ powołano Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych (IAiSP UJ), który jest spadkobiercą m.in. Instytutu Studiów Polonijnych i Etnicznych. W IAiSP UJ kontynuowane są zainicjowane w latach 70. XX wieku badania Polonii i Polaków za granicą, studia etniczne, a także rozwijana jest szersza problematyka migracyjna, np. badania migracji pozaeuropejskich oraz porównawcze badania migracji różnych grup etnicznych.

Na Uniwersytecie Jagiellońskim badania migracyjne prowadzone są także w Instytucie Socjologii. Dzięki wpływowi Krystyny Slany, kierowniczki Zakładu Badań Problemów Ludnościowych, migracje rozpatruje się w perspektywie feministycznej. W latach 2013–2016 zespół Krystyny Slany przeprowadził badania „Transfam: Doing family in transnational context. Demographic choices, welfare adaptations, school integration and every-day life of Polish families living in Polish-Norwegian transnationality” (zob. Slany i in. 2017). Antropologowie społeczni w Instytucie Socjologii UJ zwracają uwagę na ekonomiczny wymiar migracji, np. badania Krystyny Romaniszyn były jednymi z pierwszych po 1989 roku, w których kwestie migracji wprost powiązano z procesami transformacji. Badaczka ta prowadziła też pionierskie studia migracji nieudokumentowanych oraz studia nad codziennością migrantów. Problematyka migracyjna jest przedmiotem badań pracowników Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ (np. Zborowski, Soja, Łobodzińska 2012). Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ w ostatnich latach rozwija problematykę migracji poakcesyjnych oraz teorii migracyjnych (np. Goździak, Pawlak Marek 2016; Pawlak Marek 2018). W Instytucie Religioznawstwa UJ badania migracyjne prowadzi Halina Grzymała-Moszczyńska, która zajmuje się problematyką adaptacji i traumy w sytuacji migracji przymusowej i dobrowolnej, a także psychologią międzykulturową. W Instytucie Psychologii Stosowanej UJ problematyką migracji i mobilności zajmuje się Agnieszka Trąbka (2014). W 2014 roku na UJ powołano Jagiellońskie

Centrum Studiów Migracyjnych, którego pracami kieruje Dariusz Niedźwiedzki. Celem Centrum jest nie tylko prowadzenie interdyscyplinarnych badań nad procesami migracyjnymi i integracja krakowskiego środowiska badaczy migracyjnych, lecz również działalność edukacyjna: Centrum oferuje studia podyplomowe „Imigranci w Polsce – wyzwania społeczno-kulturowe i prawne”.

Na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie ważną jednostką badającą migracje jest Instytut Geografii (m.in. Zbigniew Długosz, Sławomir Kurek). Także w Instytucie Filozofii i Socjologii UP prowadzone są badania migracji, wizerunków migrantów i diaspory polskiej w Ameryce Północnej (m.in. Anna Fiń, Małgorzata Krzywult-Albańska i Paula Malinowski-Rubio). W 2017 roku UP w Krakowie powołał również Centrum Badań nad Edukacją i Integracją Migrantów (CBEIM), jednostkę w strukturze Instytutu Filologii Polskiej. Cel jej działań to „prowadzenie badań o tematyce migracyjnej, upowszechnianie ich wyników, propagowanie wiedzy o edukacji i integracji migrantów, migracjach oraz kształcenie specjalistów w tej dziedzinie”¹³. Do Rady Programowej Centrum weszło wielu znakomitych uczonych, m.in. Władysław Miodunka, wybitny badacz procesów nabywania i tracenia umiejętności językowych i bilingwizmu w sytuacji migracyjnej oraz metod nauczania języka polskiego jako obcego, który także pełnił rolę redaktora naczelnego serii wydawniczej „Biblioteka Polonijna”.

W Katedrze Socjologii Ogólnej i Antropologii Społecznej Akademii Górniczo-Hutniczej (AGH) zespół Janusza Muchy prowadzi badania nad problematyką starzenia się w kontekście migracyjnym (np. Krzyżowski, Mucha 2012) a także migracjami uczonych i osób o wysokich kwalifikacjach (Mucha, Łuczaj 2014). Ponadto, członkowie zespołu rozwijają badania z zakresu stosunków etnicznych, integracji migrantów i mniejszości, tolerancji (Janusz Mucha, Maria Szmaja) oraz intersekcyjnych powiązań między płcią kulturową, religią i migracjami (Katarzyna Leszczyńska).

Problematyka migracyjna jest też obecna na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie, gdzie prowadzi się badania na ten temat zarówno na Wydziale Finansów i Prawa, jak i na Wydziale Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych. Dotyczą one globalnych procesów migracyjnych, a także procesów migracyjnych w Polsce i Europie oraz stosunku do migrantów w Polsce (np. Brzozowski, Pędziwiatr 2014).

Na mapie polskich badań migracyjnych ważnym punktem jest **Lublin**. Na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego działa placówka badań nad migracjami o długiej historii: Ośrodek Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym, dawniej – Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym, którego dyrektorem był m.in. Edward Walewander (1990–2005). Ośrodek ten prowadzi badania migracji w perspektywie historycznej, teologiczno-pastoralnej, prawnej, psychologiczno-socjologicznej, a także literackiej. W latach 90. XX wieku rozpoczął

¹³ <http://filpolska.up.krakow.pl/index.php/centrum-badan-nad-edukacja-i-integracja-migrantow/> (Dostęp 20.01.2019).

badania Polaków na Wschodzie. Jest wydawcą czasopisma „Studia Polonijne” oraz serii wydawniczej „Biblioteka Polonii” (nie należy jej mylić z „Biblioteką Polonijną”). Silny ośrodek badań migracyjnych na KUL-u znajduje się również na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji. Mieści się tam Katedra Prawa Unii Europejskiej oraz Centrum Badań nad Europejskim Prawem Polityką Migracyjną. Problematyka, którą zajmują się te dwie jednostki badawcze, to m.in. prawo imigracyjne i azylowe UE, status obywatela państwa trzeciego na terenie UE, polityka wizowa UE, ochrona praw migrantów w UE, uchodźcy, a także emigracja polityczna i Polonia czy wizerunek migrantów w mediach. Na Wydziale Nauk Społecznych KUL-u przedmiotem zainteresowań Katedry Socjologii Grup Etnicznych i Społeczeństwa Obywatelskiego są głównie migracje Polaków do Wielkiej Brytanii.

Istotny dla rozwoju studiów migracyjnych jest też wkład Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Na Wydziale Politologii w Zakładzie Badań Etnicznych, kierowanym przez Henryka Chałupczaka, przedmiotem badań są stosunki etniczne, status prawny mniejszości oraz Polonia. W Instytucie Socjologii UMCS także są prowadzone badania migracyjne. Zakład Socjologii Ogólnej i Badań nad Migracjami specjalizuje się w teorii migracji i inności, badaniach skutków migracji dla rodzin oraz powiązań między zdrowiem i migracjami (np. Bielecka-Prus, Czapka, Kawczyńska-Butrym 2017; Kawczyńska-Butrym 2009). Wreszcie na Wydziale Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej prowadzi badania z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej i studiów regionalnych, dotyczące m.in. konfliktów etnicznych, problemów globalnych, rozwoju regionalnego i migracji (np. Janicki 2015).

Badania migracyjne są istotną częścią aktywności badawczej także na Uniwersytecie w **Białymstoku**. W Instytucie Socjologii, który ma silną tradycję studiów etnicznych i badań pogranicza, Barbara Cieślińska (np. 2012) prowadzi badania dotyczące zarówno migracji do Polski, jak i migracji Polaków do krajów Europy Zachodniej i Ameryki. Oprócz socjologicznego podejścia w białostockich badaniach procesów migracyjnych znaczące są również perspektywy kulturoznawcza, literaturoznawcza i pedagogiczna.

Kolejnym ważnym dla badań nad migracjami ośrodkiem miejskim jest **Opole**. Migracje zagraniczne od dawna są tutaj przedmiotem systematycznych badań naukowych, i w tej dziedzinie można dziś mówić o historycznej ciągłości badawczej oraz komplementarności prowadzonych studiów i analiz. Pierwsze zespołowe badania naukowe prowadzone były od wczesnych lat powojennych i początkowo dotyczyły przemieszczeń ludnościowych w nowej sytuacji społecznej regionu. Od lat 70. XX wieku w sposób ciągły rozwijane są badania poświęcone migracjom zagranicznym. Ośrodkiem naukowym prowadzącym te badania jest do dziś Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu (m.in. Rauziński, Grygierczyk 1994; Trzcieleńska-Polus 1997; Berlińska 1999; Heffner 1999; Szczygielski 2000; Solga 2002). Obecnie również na Wydziale Ekonomii i Zarządzania Politechniki Opolskiej migracje są przedmiotem

badania z zakresu ekonomii i studiów regionalnych, nowatorskie jest łączenie w tych studiach skali regionu z analizami przyczyn i konsekwencji mobilności przestrzennej (np. Heffner, Rauziński 2003; Solga 2013; więcej szczegółów na temat studiów regionalnych w badaniach migracyjnych czytelnik znajdzie w raporcie – w rozdziałach poświęconych perspektywom ekonomii oraz geografii i studiom regionalnym). Na Uniwersytecie Opolskim swoje badania zaczynał Romuald Jończy (np. 2011), ekonomista analizujący gospodarcze przyczyny i skutki procesów migracyjnych. Obecnie kontynuuje swoje prace na Uniwersytecie Ekonomicznym we Wrocławiu. Dorobek jego grupy badawczej bardziej szczegółowo opisano w raporcie, w rozdziale ekonomicznym. Badania migracyjne prowadzone są także przez socjologów z Uniwersytetu Opolskiego, szczególnie w zakresie badań migracji kobiet (np. Krasnodębska 2013). We **Wrocławiu** badania migracyjne rozwijane są przez przedstawicieli historii (Wojdon 2008), stosunków międzynarodowych (Matusz-Protasiewicz 2014) oraz prawa (Wróbel 2007).

Na Uniwersytecie **Zielonogórskim** badania migracyjne z jednej strony skupiają się na regionie i pograniczu, z drugiej zaś ich istotnym wątkiem są edukacyjne wymiary mobilności przestrzennej, w tym edukacja obywatelska (np. Zielińska 2003). Na Uniwersytecie **Łódzkim** (UŁ) studia migracyjne, zwłaszcza w zakresie badań etnicznych i narodowościowych, rozwijane są między innymi na Wydziale Nauk Geograficznych (np. Barwiński 2016). Studia nad literaturą migracyjną prowadzone są na Wydziale Filologicznym UŁ (np. Kosmalska 2016).

Wymieniono wyżej kilka wybranych ośrodków miejskich, w których badania migracyjne zaznaczyły swoją obecność w akademickim krajobrazie albo jeszcze przed 1989 roku, albo od razu po rozpoczęciu transformacji ustrojowej w Polsce. Ciekawym rysem pola badań nad migracjami w Polsce jest to, że mniej więcej w połowie okresu obejmującego lata 1989–2018 nastąpiło wzmożenie instytucjonalizacji badań nad migracjami i znacząco przyspieszyła działalność badawcza i publikacyjna. Kilka przykładów przedstawimy poniżej, by zilustrować tę dynamikę.

Ważnym ośrodkiem badań nad migracjami, który powstał w ciągu ostatnich 10 lat (w 2009 roku), jest Centrum Badań Migracyjnych na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w **Poznaniu**. CeBaM UAM „powołano, aby zintegrować poczynania badawcze wypełniające lukę w wiedzy na temat imigracji i emigracji, w szczególności dotyczących Polski zachodniej. W interdyscyplinarnym Centrum prym wiodą antropolog, socjolog, historyk i kulturowi, co rzutuje na charakter badań, często jakościowych, oddolnych i zaangażowanych”¹⁴. Ważną część działalności CeBaM, oprócz działań edukacyjnych i praktycznych, stanowią studia nad migracjami. Centrum zrealizowało kilka dużych projektów badawczych, dotyczących m.in. różnych grup cudzoziemców-mieszkańców Poznania, zob. prace zbiorowe: *Od gości do sąsiadów* (Bloch, Goździak 2010), *Migracje a heterogeniczność kulturowa* (Buchowski, Schmidt 2012) oraz *Nie dość*

użyteczni (Bloch, Main, Sydow 2015), problematyce wartości w kryzysie uchodźczym, migracjom do krajów Unii Europejskiej i migracji specjalistycznych grup zawodowych (pielęgniarek). Będąc częścią Instytutu Etnologii i Antropologii UAM Centrum Badań Migracyjnym UAM wpisało się w krajobraz innych poznańskich instytucji naukowych o długiej historii zainteresowania i badania migracji, takich jak np. Instytut Zachodni (np. Franzke, Koszel, Sakson 2017; Kubera 2017; Nowosielski 2016).

Innym przykładem jest Uniwersytet **Gdański**, gdzie na Wydziale Nauk Społecznych od połowy lat 90. XX wieku rozwijano głównie migracyjne badania o profilu politologicznym (np. Chodubski 2000; por. Romejko 2015), w latach 2010–2018 również w Instytucie Pedagogiki, Instytucie Psychologii oraz Instytucie Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa UG zaczęto realizować projekty badawcze i projekty wymiany naukowej, a także otwarto przewody doktorskie skupione na problematyce migracyjnej (zob. np. Kosakowska-Berezecka i in. 2017; Zielińska Małgorzata 2016; Rancew-Sikora, Skaptadottir 2016; Żadkowska i in. 2016; Horolets 2015; Wojtyńska, Zielińska Małgorzata 2010). Ponadto od połowy pierwszej dekady XXI wieku na Uniwersytecie Gdańskim badania migracyjne prowadzone są także na Wydziale Ekonomicznym (Zientara 2013; Orłowska 2009), na Wydziale Historycznym, gdzie pracuje Anna Mazurkiewicz (2013, 2014, 2016), przewodnicząca Polish American Historical Association w latach 2017–2018, a także na Wydziale Filologicznym, w Instytucie Kulturoznawstwa (projekt NCN Polonez z 2016 roku poświęcony migracjom w Ameryce Łacińskiej) oraz na Wydziale Historycznym, w Instytucie Archeologii i Etnologii (np. Mirgos 2018). Ta aktywność znacznie wykracza poza indywidualne (punktowe) zainteresowanie migracjami poszczególnych badaczy, można więc mówić o tworzeniu się nowych instytucjonalnych struktur w polu badań migracyjnych.

Nowe instytucje tworzone są w ośrodkach regionalnych i prywatnych instytucjach edukacyjno-badawczych. Na warszawskim Uniwersytecie SWPS działa zainicjowane przez Izabelę Grabowską centrum badawcze „Młodzi w Centrum Lab/Youth Research Center”, gdzie badania poświęcone młodzi są połączone z problematyką migracyjną. Obecnie realizowanych jest tam kilka projektów badawczych z zakresu powiązań między migracjami a miejscem ludzi młodych na rynku pracy¹⁵. Poza Izabelą Grabowską z zespołem na tej uczelni systematyczne badania migracyjne prowadzi antropolog i kulturoznawca Wojciech Burszta oraz psycholog międzykulturowy Paweł Boski z zespołem. Wojciech Burszta jest przy tym przewodniczącym zespołu ds. migracji w Komitecie Nauk Etnologicznych PAN.

Na Wydziale Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w **Olsztynie** badania migracyjne rozwija zespół Anny Organiściak-Krzykowskiej (np. Organiściak-Krzykowska, Machnis-Walasek 2016; Organiściak-Krzykowska i in. 2013), który zajmuje się m.in. ruchliwością przestrzenną ludności, emigracją i imigracją zarobkową oraz popytem na pracę cudzoziemców. W Wyższej Szkole Informatyki i Zarządzania

¹⁵ Zob <http://youth.swps.pl> (dostęp 25.01.2019).

w **Rzeszowie** powstał Instytut Badań nad Cywilizacjami, którego pracownicy prowadzą politologiczne studia poświęcone globalnym procesom migracyjnym. Instytut Geografii i Studiów Regionalnych w Akademii Pomorskiej w **Słupsku** objął badaniami tematykę migracji i rozwoju regionalnego. Na Uniwersytecie Technologiczno-Humanistycznym w **Radomiu** na Wydziale Nauk Ekonomicznych i Prawnych prowadzone są badania dotyczące polityki migracyjnej i integracyjnej.

Interesującym nowym typem instytucji, która także realizuje zadania badawcze, jest muzeum. Dla pola badań migracyjnych ważną instytucją muzealną jest Muzeum Emigracji, które otworzono w 2014 roku w odnowionym budynku Dworca Morskiego w **Gdyni**. Mimo że Muzeum jest przede wszystkim placówką kulturalną i edukacyjną, od początku swojego istnienia ma niewielki dział badań naukowych, organizuje i współorganizuje konferencje naukowe, a od 2017 roku wydaje własny periodyk akademicki „Polski Przegląd Migracyjny”. Muzeum Emigracji nie jest jedyną nowo powstałą instytucją muzealną, w której główna ekspozycja poświęcona jest migracjom i diasporze. Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego, samodzielna jednostka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w **Bydgoszczy** (UKW), tworzona od końca lat 90. XX wieku i działająca we własnej siedzibie od początku drugiej dekady XXI wieku, gromadzi materiały archiwalne, źródła i eksponaty związane z historią obecności Polaków za granicą. Muzeum współpracuje z Zakładem Dziejów Polonii i Ruchów Migracyjnych UKW.

Inny typ instytucji tworzących pole badań migracyjnych to organizacje pozarządowe, których celem jest działanie na rzecz migrantów i przeciwdziałanie ich dyskryminacji. Choć wiele takich instytucji ma charakter *stricte* społeczny, część z nich zleca lub samodzielnie prowadzi badania naukowe poświęcone ważnym dla nich zagadnieniom. Ciekawym przykładem jest Migrant Info Point w Poznaniu, zainicjowane przez CeBaM, o którym była już mowa wyżej.

Duży warszawski *think tank* Instytut Spraw Publicznych od lat prowadzi Program Polityki Migracyjnej. Zgodnie z nazwą programu działania badawcze i aplikacyjne skierowane są przede wszystkim na obszary polityki migracyjnej i integracyjnej, a ISP realizuje badania dotyczące stosunku Polaków do różnych grup migranckich, a także procesów adaptacji migrantów polskich w nowych krajach osiedlenia, takich jak Niemcy czy Wielka Brytania. ISP badał też sytuację migrantów na polskim rynku pracy. Wśród projektów prowadzonych w ramach Programu są m.in.: „MIGRASCOPE – Extending the Scope of Labour Market Integration of Immigrants”, „Integration policies: Who benefits? The development and use of indicators in integration debates” (MIPEX 2015), „NIEM Krajowy Mechanizm Ewaluacji Integracji. Monitoring i poprawa integracji beneficjentów ochrony międzynarodowej (2015–2021) i wiele innych (np. Fomina, Frelak 2008; Łada, Segeš-Frelak 2012; Segeš-Frelak, Piłat 2015).

W obszarze badań migracyjnych jedną z ważnych organizacji pozarządowych stało się Centrum Stosunków Międzynarodowych (CSM). Projekty badawcze dotyczące migracji były realizowane (do 2016 roku) w ramach Programu Migracyjnego

i Programu Wschodniego CSM i skupiały się na takich kwestiach, jak: polityka migracyjna Polski i rola organizacji pozarządowych w jej tworzeniu, wspólna polityka migracyjna UE oraz rola Polski jako kraju granicznego strefy Schengen. Kluczową postacią w tych badaniach, zapoczątkowanych w 2005 roku, była Krystyna Iglicka, a kierowany przez nią zespół obejmował (w różnych projektach badawczych) m.in. Bartłomieja Walczaka, Katarzynę Gmaj i Małgorzatę Dziekońską. Wśród najbardziej znaczących migracyjnych projektów badawczych należy wymienić: „Transatlantic Security Challenges and Dilemmas for the European Migration Policy” (2005–2009), „Cost and Benefits of Temporary Labour Migration” (2007–2009), „Europejskie podejście do obywatelstwa wielokulturowego” (2006–2009), „Clandestino. Nierejestrowane migracje: policzyć niepoliczalne” (2007–2009), „METOIKOS. Migracje cyrkulacyjne w Europie Południowej i Środkowo Wschodniej” (2010–2012), „Integration of Vulnerable Migrants Groups” (2013–2015) oraz „TRANSFAM. Migracje i rodziny transnarodowe” (2013–2016) (ostatni projekt współprowadzony z zespołem Krystyny Słany z Instytutu Socjologii UJ, więcej informacji o tym projekcie zawarto w raporcie, w rozdziale socjologicznym).

W **Gliwicach** z inicjatywy Mirosława Bienieckiego powstał Instytut Studiów Migracyjnych, a do niewielkiego zespołu weszli socjologowie i politolodzy. Instytut działa jako *think tank* i prowadzi badania, których celem jest opracowanie wskazówek dla polityk publicznych w zakresie integracji migrantów i relacji z Polakami za granicą (zob. np. Matusz-Protasiewicz, Bieniecki, Kaźmierkiewicz 2013; por. Bieniecki, Pawlak Mikołaj 2012).

Podkreślić należy, że kilka wymienionych wyżej ośrodków nie są instytucjami *stricte* badawczymi, ale ich pojawienie się i działanie są efektem zwiększającego się popytu na badania naukowe nad migracjami i/lub możliwości prowadzenia takich badań (nie wszystkie badania migracyjne finansowane są ze źródeł na badania podstawowe, część jest finansowana ze środków na badania aplikacyjne, takie jak EFI).

Nie ma reguły bez wyjątków, nie wszystkie ośrodki badań migracyjnych rozwijają się linearnie i stają się coraz mocniejsze. W interesującym nas okresie znajdziemy także przykłady instytucji zajmujących się badaniami migracyjnymi, które osiągnęły szczytową formę na początku XXI wieku i wtedy wywierały największy wpływ w kraju i w Europie, ale następnie albo całkowicie zaprzestały swojej działalności, albo mocno ograniczyły swoją aktywność badawczą i publikacyjną w zakresie problematyki migracyjnej.

Wśród instytucji, które zakończyły swoją działalność, jest Środkoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych i Ludnościowych – CEFMR (2002–2012). Założycielem i kierownikiem Forum był Marek Kupiszewski (np. 2002, 2013), który opracował innowacyjną metodę badań dynamiki ludnościowej w warunkach wzmożonej migracji międzynarodowej. Jego prace na temat prognozowania dynamiki demograficznej istotnie przyczyniły się do wpisania procesów migracyjnych (zarówno migracji międzynarodowych, jak i migracji wewnętrznych) do analizy procesów ludnościowych.

CEFMR miało postać partnerstwa naukowego szwajcarskiej Fundacji na rzecz Populacji, Migracji i Środowiska (PME), Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN oraz Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji (IOM). Po ukończeniu zakładanych działań instytucja została rozwiązana (więcej informacji o genezie i funkcjonowaniu tego ośrodka czytelnik znajdzie w raporcie, w rozdziale demograficznym oraz dotyczącym perspektywy geografii i studiów regionalnych).

Instytucją, której rola i znaczenie w polu badań migracyjnych mocno się zmniejszyły, jest również Pracownia Migracji Masowych w Instytut Historii PAN, założona na przełomie lat 80. i 90. XX wieku przez Jana Zamojskiego, pomysłodawcę i długoletniego redaktora serii wydawniczej „Migracje i Społeczeństwo”. Ważna instytucja archiwalna, czyli Archiwum Emigracji przy UMK w **Toruniu**, także spowolniła swoje działanie, które były bardziej intensywne na początku pierwszej dekady XXI wieku niż w latach 2010., – wyniki konkursów na najlepsze prace dyplomowe są ogłaszane mniej regularnie¹⁶, zwolniła działalność publikacyjną¹⁷. Ten ośrodek naukowy zajmuje się przede wszystkim badaniami z zakresu historii polskiej literatury i kultury emigracyjnej i gromadził materiały źródłowe emigracji polskiej.

Innym aspektem instytucjonalizacji pola badań migracyjnych w Polsce po 1989 roku są działania skierowane na tworzenie i udostępnianie **sieci** badawczych, rozumianych jako luźne sieci powiązań, pozwalające na znajdowanie partnerów w badaniach akademickich i krążeń wiedzy. Warte odnotowania są wytrwałe wysiłki OBM UW mające na celu informowanie społeczności akademickiej i otoczenia społecznego zarówno o wynikach badań migracyjnych (nie tylko prowadzonych przez OBM) i nowych publikacjach, jak i o ważnych wydarzeniach społecznych i politycznych mających znaczenia dla procesów migracyjnych. Od 2005 roku Ośrodek Badań nad Migracjami UW wydaje „Biuletyn Migracyjny” (o którym więcej w części dotyczącej periodyków), do lipca 2018 roku ukazało się 57 numerów. W chwili obecnej trwają prace nad nową formułą wydawnictwa, jest przerwa w wydawaniu kolejnych numerów, ale „Biuletyn Migracyjny” pozostaje źródłem aktualnych informacji na temat migracji w Polsce i na świecie, prowadząc swoją misję informacyjną w sieci¹⁸. OBM organizuje też cykliczne seminaria naukowo-badawcze, podczas których polscy i zagraniczni naukowcy prezentują swoje badania i projekty. W latach 2012–2014 regularnie wydawany był także „Informator Migracyjny” jako zbiór najważniejszych informacji o projektach, publikacjach i wydarzeniach związanych z badaniami migracyjnymi¹⁹.

¹⁶ Na stronie Archiwum Emigracji ostatnia informacja o nagrodzie jest za rok 2015: https://www.bu.umk.pl/Archiwum_Emigracji/ (dostęp 4.12.2018), chociaż ze strony głównej UMK można się dowiedzieć, że nagrody były przyznawane także w 2016 i 2017 roku, m.in.: <https://www.umk.pl/wiadomosci/?id=20171002102156> (dostęp 4.12.2018).

¹⁷ Zeszyty 1–2(22–23) czasopisma „Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty” za rok 2015 wydano w 2017 roku: https://www.bu.umk.pl/Archiwum_Emigracji/gazeta/ (dostęp 4.12.2018). Pozostaje mieć nadzieję, że są to tymczasowe kłopoty.

¹⁸ „Biuletyn Migracyjny”, <https://pl-pl.facebook.com/biuletynmigracyjny/> (dostęp 14.06.2018).

¹⁹ KBnM PAN, http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=79&Itemid=133 (dostęp 14.06.2018).

Jak już wspomniano, od 2007 roku OBM jest członkiem IMISCOE Research Network (do 2009 roku istniejącego jako IMISCOE Network of Excellence), sieci skupiającej 39 czołowych instytutów zajmujących się badaniem migracji. Warto odnotować, że wśród instytucji polskich tylko OBM dołączył do tej międzynarodowej sieci. Ta forma działania w naukowym środowisku międzynarodowym oznacza instytucjonalną przynależność do sieci współpracy naukowej, która wymaga nakładów finansowych, ale i procentuje, dając świetne połączenie z siecią badawczą i wydawniczą IMISCOE.

Podobną w zamyśle inicjatywą „networkingu” tematycznego, przygotowywaną, co prawda, poza granicami naszego kraju, ale mającą dla polskich badań migracyjnych duże znaczenie, jest redagowana przez Anne White (University College of London) strona internetowa „Polish Migration. A Resource to Anyone Interested in Polish Migration”²⁰. Przegląd profili badaczy i list publikacji wyraźnie wskazuje, że po akcesji Polski do Unii Europejskiej nie tylko znacząco zwiększyła się obecność polskich migrantów w Europie (por. Grabowska-Lusińska, Okólski 2009), których wyjazdy wpływają zwrótnie na Polskę (White i in. 2018), ale też wzrosła mobilność społeczności akademickiej – programy studiów doktoranckich i stypendia podoktorskie (post-doc) przyciągnęły część młodszego pokolenia polskich badaczy do brytyjskich, skandynawskich, niemieckich i innych europejskich instytucji naukowych. Z jednej strony można to postrzegać jako drenaż mózgow, z drugiej zaś – na tym przecież polega proces tworzenia wspólnej przestrzeni nauki w Unii Europejskiej, który potencjalnie może skutkować ułatwieniem komunikacji i przepływu wiedzy między narodowymi środowiskami akademickimi.

Ciekawą cechą polskiego pola badań migracyjnych jest brak towarzystwa naukowego badań migracyjnych (dla porównania, takie towarzystwo powołali np. holenderscy badacze migracji²¹). W Polsce rolę integracji środowiska i promowania badań migracyjnych (poniekąd zbliżoną do roli towarzystwa profesjonalnego) odgrywa KBnM PAN.

2.2. Finansowanie badań migracyjnych

Instytucje finansujące badania i rozpowszechnianie ich wyników istotnie kształtują pole naukowe. W tekście z 2007 roku Krystyna Iglicka wskazywała, że poprzez priorytety instytucji finansujących ustalana jest *de facto* agenda badań migracyjnych (w: Kicingier, Weinar 2007: 12–18). W Polsce po 1989 roku badania migracyjne są finansowane z rozmaitych źródeł: zlecane są przez instytucje międzynarodowe, rządowe i samorządowe, np. zamawiane przez Komisję Europejską czy Biuro Analiz Sejmowych. Takie badania i ekspertyzy mają najczęściej charakter praktyczny (*applied research*), natomiast wiele projektów przedstawianych w tym raporcie ma charakter

²⁰ Polish Migration, <https://www.ucl.ac.uk/ssees/people/anne-white/ssees/research/polish-migration> (dostęp 26.03.2018).

²¹ The Dutch Association for Migration Research (DAMR): damr.eu (dostęp 26.03.2018).

badania podstawowych (*basic research*). Finansowanie tych ostatnich odbywa się poprzez konkursy, ogłaszane przez np. European Science Foundation czy krajowe agendy, takie jak dawny KBN, a obecnie NCN czy NPRH. Część badań powstaje przy finansowaniu innych krajów za pośrednictwem instytucji finansujących badania, takich jak niemieckie DAAD czy tzw. mechanizm norweski. W przypadku finansowania tego typu problematyka badań w jakiejś mierze nawiązuje do kraju finansującego (stąd np. wiele badań na temat migracji do Norwegii w ostatnich kilku latach).

Również liczne organizacje pozarządowe – oprócz realizacji projektów adresowanych do beneficjentów (zazwyczaj cudzoziemców przebywających w Polsce) – prowadziły w ramach swoich działań zakrojone na niewielką skalę badania i publikowały oparte na nich raporty i analizy (zob. m.in. Polskie Forum Migracyjne²² czy Stowarzyszenie Interwencji Prawnej²³). Podstawowym źródłem ich finansowania były fundusze unijne (Matusz-Protasiewicz 2014; Klaus, Ostaszewska-Żuk, Szczepanik 2016). Wraz ze zmianą reguł wykorzystania tych funduszy i skierowania ich bezpośrednio do instytucji administracji państwowej możliwość korzystania ze środków europejskich przez organizacje pozarządowe została bardzo ograniczona, a ich aktywność badawcza w zakresie integracji migrantów uległa w praktyce zamrożeniu.

3. Mapa dyscyplinarna badań migracyjnych

3.1. Dyscypliny przedstawione w raporcie

W raporcie zaprezentowano siedem obszarów dyscyplinarnych i subdyscyplinarnych, w których prowadzone są badania migracyjne. Są to demografia, ekonomia, socjologia, politologia, historia i badania polonijne, etnologia i antropologia społeczno-kulturowa oraz geografia społeczno-ekonomiczna i studia regionalne. Każdej z tych perspektyw poświęcono w raporcie odrębny rozdział. Warto odnotować, że między tymi dziedzinami nie ma równowagi ani pod względem konsolidacji pola badań migracyjnych prowadzonych z perspektywy danej dyscypliny, ani pod względem stosunkowej siły badawczej i pozycji danej dyscypliny w polu badań migracyjnych. Tak więc w geografii społeczno-ekonomicznej problematyka migracyjna jest jednym z najważniejszych obszarów definiujących dyscyplinę, podczas gdy w ekonomii migracje stanowią tylko jeden z wielu badanych procesów. W porównaniu z socjologią czy politologią antropologia jest o wiele „mniejsza” instytucjonalnie²⁴, tym bardziej

²² Forum Migracyjne, <http://www.forummigracyjne.org/pl/aktualnosc.php?wid=22> (dostęp 23.06.2018).

²³ Interwencja Prawna, <https://interwencjaprawna.pl/publikacje/> (dostęp 23.06.2018).

²⁴ Dodatkowo sytuację etnologii i antropologii kulturowej komplikuje reforma nauki z 2018 roku, która formalnie zlikwidowała tę dyscyplinę naukową, wcielając ją do nowo powołanych, niemających odpowiedników w nauce światowej, „nauk o kulturze i religii”. Mimo kategorycznego sprzeciwu polskich

intrygujące jest zatem to, że ma dość znaczący wpływ na kształtowanie metodologii badań migracyjnych. W historii zwrócenie uwagi na procesy migracyjne było dość dużym wydarzeniem, które doprowadziło do nowego sposobu budowania narracji o historii narodowej (z uwzględnieniem przeszłości migracyjnej), podczas gdy w demografii włączenie ruchliwości przestrzennej ludności do modeli szacujących liczebność i zmienność populacji od dawna jest nieodłącznym elementem budowania tej dyscypliny. Zdaniem redaktorów raportu celowe było przedstawienie dyscyplin „różnych kategorii wagowych”, jeśli chodzi o ich zaangażowanie w badania migracyjne i obecność problematyki migracyjnej w ich ramach. Ma to w zamierzeniu zademonstrowanie złożoności pola, wielopostaciowości prowadzonych działań badawczych, publikacyjnych i popularyzatorskich.

Warto też odnotować, że sam podział dorobku studiów migracyjnych na dyscypliny i subdyscypliny jest do pewnego stopnia arbitralny: i tak w raporcie, w rozdziale przedstawiającym perspektywę socjologiczną (rozdział trzeci) czytelnik znajdzie odsyłacze do autorów identyfikujących się z antropologią, ekonomią i demografią; w rozdziale przedstawiającym perspektywę geografii i studiów regionalnych (rozdział siódmy) będą odsyłacze do prac demografów, ekonomistów i socjologów, a także badaczy polityk publicznych i politologów itd. Jest to istotna wskazówka, że badania migracyjne są polem *par excellence* interdyscyplinarnym i że nie sposób mówić o procesach ekonomicznych wywołanych przez mobilność przestrzenną bez uwzględnienia ich geograficznego czy demograficznego rozkładu albo z całkowitym pominięciem podmiotów jednostkowych i zbiorowych tych procesów – a więc bez udziału politologii, socjologii i antropologii; trudno też prowadzić pogłębione badania nad migracjami współczesnymi bez uwzględnienia procesów długiego trwania, czyli bez udziału historii. Przykłady przenikania się dyscyplin można mnożyć i nie ograniczają się one do siedmiu obszarów przedstawionych w raporcie. Warto też nadmienić, że uprawianie badań interdyscyplinarnych było przed 1989 rokiem trudne i takie pozostaje do dziś mimo deklaracji, że jest inaczej (m.in. ścieżki karier naukowych nadal są wytyczone przez granice dyscyplin, i być może przyjęta w 2018 roku ustawa o szkolnictwie wyższym i jej rozporządzenia szczegółowe spetryfikują te granice). W dotychczasowej praktyce, dzięki wysiłkom OBM UW oraz KBnM PAN badacze reprezentujący różne perspektywy teoretyczne i metodologiczne, wywodzący się z różnych dyscyplin i subdyscyplin i funkcjonujący w ich ramach, zachęceni są do komunikacji, lepszego poznania i zrozumienia swojego dorobku, nawiązania współpracy badawczej i publikacyjnej, czego przykłady przedstawiono w raporcie, w poszczególnych rozdziałach. Dlatego jednym z ważnych, z naszej perspektywy, celem raportu jest pokazanie dużego potencjału naukowego studiów migracyjnych – pola badawczego, które jest *par excellence* interdyscyplinarne.

etnologów, których wsparły największe organizacje zrzeszające etnologów i antropologów na świecie (m.in. EASA, AAA, IUAES) a także europejskie stowarzyszenia profesjonalne, osłabia to instytucjonalną pozycję tej dyscypliny.

3.2. Dyscypliny pominięte w raporcie

W raporcie nie udało się przedstawić wszystkich dyscyplin i subdyscyplin naukowych, które w ostatnich latach zajmują się procesami migracji. Wśród ważnych nieobecnych są literaturoznawstwo, lingwistyka, psychologia międzykulturowa, prawo, pedagogika, stosunki międzynarodowe, kulturoznawstwo. Mimo to, warto pokrótce scharakteryzować badania w tych obszarach dyscyplinarnych.

Ważną częścią badań migracyjnych w Polsce jest **psychologia międzykulturowa**. Halina Grzymała-Moszczyńska z Uniwersytetu Jagiellońskiego jest autorką i współautorką licznych badań dotyczących psychologicznych aspektów adaptacji uchodźców i migrantów czy reemigrantów w nowym środowisku (Grzymała-Moszczyńska, Nowicka 1998; Grzymała-Moszczyńska 2015; por. Kryś i in. 2018); zastosowania psychologii religii w badaniach migracyjnych (Grzymała-Moszczyńska, Grzymała-Moszczyńska, Golinowska 2011; Grzymała Moszczyńska, Hay, Krotofil 2011), a także zaproponowania oryginalnej ramy psychologii przestrzeni, domu i bezdomności do analiz zjawisk migracyjnych. Ponadto jedna z pierwszych publikacji dotyczących migracji poakcesyjnych w Polsce (Grzymała-Moszczyńska, Kwiatkowska, Roszak 2010) także powstała z inicjatywy i pod redakcją psychologów międzykulturowych. Na Uniwersytecie SWPS Paweł Boski od dwudziestu lat realizuje na Wydziale Psychologii kurs „Psychologia akulturacji i migracji ekonomicznych” (w języku angielskim i polskim). W latach 1990–2017 opublikował (samodzielnie lub ze współpracownikami) ponad 20 artykułów na tematy migracyjne (dotyczące m.in. Polonii w Ameryce Północnej, jak również zagadnień akulturacyjnych, psychologii migracji oraz wielokulturowości; zob. np. Boski 1992, 2008, 2013).

Literaturoznawcze badania problematyki migracyjnej mają swój początek w badaniach literatury emigracyjnej (por. prace Archiwum Emigracji przy UMK). Jednak najnowsze badania literaturoznawców w dużej mierze odchodzą od tej tradycji i skupiają się na migracji i mobilności przestrzennej nie tylko jako problematyce utworu literackiego (czy doświadczeniu autora), ale też jako istotnej metaforze współczesnej literatury. W literaturoznawczych badaniach migracji i mobilności ostatnich lat istotną staje się rama postkolonialna (zob. Gosk 2012) oraz teorie zależności (Nycz 2011). Literaturoznawstwo eksploruje także ramę feministyczną w analizach doświadczenia migracyjnego pisarek polskich (Karwowska 2013). W czasopiśmie „Teksty Drugie” (nr 3, 2016) opublikowano numer tematyczny zatytułowany „Literatura migracyjna”. Autorzy tekstów tego numeru zajmują się problematyką hybrydowych tożsamości migrantów, traumy przesiedleń czy płynności różnych rodzajów mobilności. Ośrodkami badań migracyjnych w literaturoznawstwie jest Warszawa (Hanna Gosk), Kraków (Ryszard Nycz) i Łódź (Jerzy Jarniewicz, Joanna Kosmalka²⁵).

²⁵ Np. projekt NCN z 2011 roku „Polska literatura (e)migracyjna w Irlandii i Wielkiej Brytanii po roku 2004”, <http://archiwum-emigracja.uni.lodz.pl> (dostęp 26.03.2018)

Lingwistyka polska ma długoletnią tradycję badań języka emigrantów polskich. Wielkie zasługi w utworzeniu szkoły badań przyswajania języka obcego przez polskich migrantów i zachowania lub modyfikacji polszczyzny ma Władysław Miodunka (np. 2003; por. Lipińska 2003; Sękowska 2010; Wróblewska-Pawlak 2004). Ewa Lipińska kierowała projektem „Dwujęzyczność polskich dzieci na emigracji” (np. Lipińska 2007; Kainacher 2007). Po akcesji Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku w pracach lingwistów ujęto nowe konteksty i fale migracyjne (np. Błasiak-Tytuła 2011; Guillermo-Sajdak 2015; Laskowski 2009; Żurek 2016). Szczególnie interesujące jest wyartykułowanie przez lingwistów, m.in. przez Miodunkę (2010), tezy o istotności włączenia języków „migracyjnych” (odmian języka polskiego używanego przez emigrantów) do historii języka polskiego. Współbrzmi ona z postulatami o włączenie historii emigracji i imigracji do historii Polski (np. Kula 2012; Prasałowicz 2007; Walaszek 2007), a także socjologicznymi i antropologicznymi badaniami migracji, które próbują z empirycznych studiów nad mobilnością przestrzenną wysnuć wnioski służące do modyfikacji takich kategorii jako „społeczeństwo polskie” (np. w badaniach transnarodowości, zob. np. Goździak, Pawlak Marek 2016).

Kulturoznawstwo również włączyło migracje i mobilność do swoich zainteresowań badawczych (por. Burszta 2004). Warty odnotowania wydarzeniem był 3. Kongres Polskiego Towarzystwa Kulturoznawczego (Poznań, wrzesień 2017 roku), który organizowano pod hasłem „Kultury w ruchu. Migracje, transfery, epistemologie”. Kulturoznawcze ujęcia mobilności migracyjnej nierzadko korzystają z ramy krytycznej (np. zachodniego marksizmu) w analizach doświadczenia migracyjnego i jego kulturowych reprezentacji i narracji. Ponadto zainteresowanie wizualnością i materialnością skutkuje popularnością ramy postantropocentrycznej. W badaniach kulturoznawczych uwagę poświęca się także analizom działań artystycznych i społecznych, których treścią lub medium jest mobilność przestrzenna (migracja, turystyka, uchodźstwo, bezdomność).

Badania **pedagogiczne** zaczęły obejmować problematykę migracyjną z kilku powodów. Jednym z przedmiotów zainteresowania stawało się dziecko, które w wyniku mobilności rodziców albo pozostaje w miejscu bez rodziców, albo doświadcza przeniesienia w nowe środowisko, w tym w nowe realia edukacyjne. Badania dotyczyły polskich dzieci w szkołach krajów europejskich (np. na Islandii – Zielińska Małgorzata 2016; w Austrii – Cieszyńska 2003; w Norwegii – Ślusarczyk i in. 2017; Strzemecka 2015²⁶), a także reakcji całych rodzin na nowe środowisko edukacyjne dzieci. Innym nurtem badań pedagogicznych jest analiza reakcji polskich szkół na pojawianie się w nich dzieci migrantów oraz doświadczeń dzieci migrantów w polskich szkołach. W warszawskiej SGGW problematyką dzieci migrantów w polskiej szkole zajmuje się Krystyna Bleszyńska (np. 2011, 2012). Na Uniwersytecie w Białymstoku na Wydziale

²⁶ Umieszczenie ostatnich dwóch autorek w części raportu poświęconej pedagogice jest umowne, są one bowiem socjolożkami.

Pedagogiki i Psychologii prowadzone są badania dotyczące edukacji i integracji migrantów (Bajkowski, Sawicki, Namiotko 2014). Interesującym kierunkiem są badania na temat edukacji obywatelskiej dorosłych w odniesieniu do migracji, prowadzone na Wydziale Pedagogiki UJ (Gierszewski, Kretek 2015).

W bardzo ograniczonym zakresie w raporcie, w rozdziale poświęconym przede wszystkim politologii i stosunkom międzynarodowym, ujęte zostały też **nauki prawne**. Badania polskie w tej dyscyplinie skupiły się przede wszystkim na statusie cudzoziemców w prawie krajowym (Białocerkiewicz 1999; Jagielski 1997, 2001; Zdanowicz 2007) i międzynarodowym, a w trakcie akcesji Polski do struktur UE także na dostosowaniu prawa polskiego do wymogów unijnych w zakresie wspólnego obszaru Schengen oraz prawa azylowego (Pudzianowska 2016; Wróbel 2007). Choć na mapie instytucjonalnej badań prawnych w obszarze migracji dominuje Warszawa (Wydział Prawa UW oraz Instytut Nauk Prawnych PAN), to ważne badania prowadzone są również na Uniwersytecie w Białymstoku, na UMK w Toruniu czy w Wyższej Szkole Bankowej (WSB) we Wrocławiu. Istotny jest także aplikacyjny wymiar aktywności prawników w polu migracyjnym, np. działania i publikacje Stowarzyszenia Interwencji Prawnych (np. Chrzanowska i in. 2016).

4. Społeczna rozpoznawalność badań migracyjnych

Rozwój badań migracyjnych w Polsce po 1989 roku powodowany jest zainteresowaniem aktorów społecznych i politycznych oraz opinii publicznej problematyką migracyjną. Jak pokazują w raporcie autorzy rozdziału poświęconego demograficznym badaniom migracyjnym, zapotrzebowanie na dane i analizy dotyczące migracji rośnie wraz z nasileniem procesów migracyjnych i zdjęciem „cenzury” z samej problematyki migracyjnej. Jednocześnie zwiększenie się zasięgu i pogłębienie problematyki migracyjnej w różnych dyscyplinach akademickich oddziałują też zwrotnie na rozpowszechnienie wiedzy naukowej o migracjach oraz na „odzyskiwanie pamięci migracyjnej” (Bloch 2016; por. Stola 2010) w polskim społeczeństwie. Badacze migracji mają do odegrania istotną rolę w gorących debatach publicznych wywołanych „kryzysami”, które wiążą się z mobilnością przestrzenną, i mających bardziej lub mniej gwałtowny przebieg, jak debata o odpływie „dwóch milionów Polaków” wskutek akcesji do UE lub debata dotycząca tzw. kryzysu migracyjnego, toczona jesienią 2015 roku. Warto, wobec tego, wymienić kanały upowszechniania wyników badań migracyjnych, które przesądzają o rozpoznawalności tego pola badawczego tak na scenie akademickiej, jak i w szerszym społeczeństwie.

Kanałami rozpowszechniania wyników badań są serie wydawnicze. Do serii wydawniczych powołanych jeszcze przed 1989 rokiem należy wydawana w ciągu kilku dekad seria „Biblioteka Polonijna”, której pierwszym redaktorem (1977–1994) był Hieronim Kubiak (UJ). Już po 1989 roku w Instytucie Historii PAN opublikowano serię

prac zbiorowych „Migracje i Społeczeństwo” (1995–2007). Od początku swojego istnienia OBM UW prowadzi serię wydawniczą „CMR Working Papers”, która służy publikowaniu wyników badań oraz pierwszych wersji tekstów naukowych. Liczy ona już ponad 150 zeszytów, będących popularnym źródłem wiedzy o współczesnych trendach migracyjnych dla studentów, badaczy migracji oraz praktyków w kraju i na świecie. Seria jest dostępna w całości online. Ponadto w latach 2007–2014 OBM UW wydawał monografie w serii „Studia Migracyjne”. Serie mają swoją dynamikę, zależą niekiedy od entuzjazmu założyciela czy redaktora serii, jak również od zainteresowania i wsparcia wydawcy. W ostatnim czasie istotność serii wydawniczych może zmaleć wraz z obniżeniem prestiżu publikacji w pracach zbiorowych (i równoległym wzrostem wagi publikacji w czasopiśmie).

Tradycyjnym kanałem ogłaszania wyników badań naukowych są także wydania periodyczne, w tym recenzowane czasopisma akademickie. Do najstarszych czasopism o problematyce migracyjnej należą: obecnie wydawany przez UJ i PAU (zob. przypis 6 w tym artykule) kwartalnik „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” (pod takim tytułem od 2009 roku, wcześniej jako „Przegląd Polonijny”, czasopismo wydawane jest od 1975 roku), lubelski rocznik „Studia Polonijne” i toruńskie „Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty”. Po 1989 roku liczba czasopism migracyjnych rośnie. Od 2005 roku ukazuje się wydawany przez OBM UW dwumiesięcznik „Biuletyn Migracyjny”. W ostatniej dekadzie pojawiły się kolejne nowe czasopisma, np. publikowany od 2012 roku półrocznik „Central and Eastern European Migration Review” (CEEMR), który specjalizuje się w tematyce migracji w regionie Środkowej Europy i jest wydawany przez OBM UW oraz PAN²⁷. W 2017 roku także Muzeum Emigracji w Gdyni powołało do istnienia własny półrocznik naukowy „Polski Przegląd Migracyjny”.

O ile czasopism w całości poświęconych badaniom migracyjnym jest stosunkowo niewiele, a ich kondycja – różna (np. toruńskie „Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty” zdaje się nie mieć obecnie ciągłości wydawniczej; podobnie sprawy się mają z wydawanym na KUL czasopiśmie „Studia Polonijne”, choć na stronie periodyku zaznaczono, że od roku 2017 ma ono nowego redaktora naczelnego), wymowne jest to, że nowo powołane periodyki akademickie określają swoją problematykę jako badania migracyjne właśnie i nie zawężają jej do badań emigracji czy imigracji. W ostatnich latach ukazało się też kilka numerów tematycznych czy bloków tematycznych poświęconych migracjom i mobilności w takich czasopiśmie, jak: „Praktyka Teoretyczna” (filozofia polityczna, historia idei), „Prace Etnograficzne” (etnologia i antropologia kulturowa), „Studia Humanistyczne AGH” (socjologia i antropologia społeczna), „Studia Sociologica. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis” (socjologia) czy „Teksty Drugie” (literaturoznawstwo, kulturoznawstwo), co stanowi kolejny dowód na wzrost zainteresowania problematyką migracyjną (choć

²⁷ Czasopismo ukazuje się dwa razy do roku i stosuje politykę wolnego dostępu. Więcej informacji: <http://www.ceemr.uw.edu.pl> (dostęp 4.12.2018).

świadczy to także o wzroście znaczenia czasopism i spadku ważności prac zbiorowych (w polskiej nauce).

Konferencje i seminaria to kolejna forma przekazywania wiedzy i tworzenia się sieci współpracy badawczej. Liczba konferencji, seminariów i sympozjów poświęconych migracjom dynamicznie rośnie. W raporcie, w rozdziale poświęconym socjologicznym badaniom migracyjnym, przeprowadzono analizę obecności problematyki migracyjnej na zjazdach Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, które odbywają się raz na trzy lata, i wskazano, że wzrost obecności problematyki jest zauważalny. Przykład ten odzwierciedla wyraźną tendencję wzrostową w innych dyscyplinach, również tych, które nie zostały przedstawione w raporcie, np. w pedagogice. Niecelowe jest wyliczanie wszystkich konferencji, seminariów i sympozjów o problematyce migracyjnej, które po 1989 roku zorganizowano w naszym kraju. Sam tylko KBnM PAN organizuje każdego roku we współpracy z innym ośrodkiem akademickim ogólnokrajową konferencję poświęconą migracjom, przyciągającą coraz więcej uczestników²⁸. Polskie ośrodki włączają się także w działanie światowych sieci badaczy migracji i stają się miejscem organizowania prestiżowych wydarzeń upowszechniających wyniki badań w tym zakresie. We wrześniu 2011 roku OBM UW był gospodarzem dorocznej ósmej konferencji światowej sieci badaczy migracji IMISCOE, która odbywała się pod hasłem „Dynamics of European Migration Space: Economy, Politics and Development”, a w marcu 2018 roku gościł tzw. konferencję wiosenną IMISCOE. W Poznaniu w 2013 roku odbyła się doroczna konferencja stowarzyszenia badaczy migracji przymusowych, której gospodarzem był CeBaM UAM (więcej na temat tej konferencji w raporcie, w rozdziale poświęconym antropologicznym badaniom migracji).

Jednym z najistotniejszych zadań Komitetu Badań nad Migracjami PAN jest promocja badań migracyjnych, czemu służą cykliczne konferencje i publikacje. Raport KBnM przygotowany dla Prezesa PAN o społecznych skutkach emigracji z Polski stał się podsumowaniem badań dotyczących emigracji poakcesyjnych Polaków i ich skutków dla Polski i polskiego społeczeństwa. Pierwsza wersja tego raportu została opublikowana w formie elektronicznej i udostępniona na stronie Komitetu oraz rozdana w wersji drukowanej do wszystkich ważniejszych urzędów w Polsce²⁹. Treść tego dokumentu została przedstawiona w Senacie RP podczas jubileuszowego (pięćdziesiątego) posiedzenia Komisji Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą w grudniu 2013 roku. Wersja ostateczna zyskała formę monograficzną (Lesińska i in. 2014). Członkinie i członkowie Komitetu zabierali także głos w ważnych sprawach

²⁸ W 2014 roku (Kraków) w konferencji KBnM PAN udział wzięło 84 uczestników, wygłoszonych zostało 28 referatów; w 2015 roku (Łagów) – 126 uczestników, 8 sesji, 40 referatów; w 2016 roku (Poznań) – 120 uczestników, 9 sesji, 93 referaty; w 2017 roku (Lublin) – 161 uczestników, 20 sesji, 113 referatów; w 2018 roku (Opole) – 132 uczestników, 26 sesji, 90 referatów.

²⁹ Zob. http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=95&Itemid=129 (dostęp 6.07.2018).

dotyczących kwestii migracji. W 2015 roku przygotowano specjalne oświadczenie, w którym wyrażono zaniepokojenie tonem związanej z „kryzysem migracyjnym” debaty publicznej nad problematyką uchodźczą w Polsce³⁰.

Oprócz konferencji i seminariów problematyka migracyjna rozpowszechniana jest także wśród młodszych adeptów studiów migracyjnych, np. w ramach szkół letnich. Podczas dorocznych konferencji KBnM oferowane są warsztaty dla młodych badaczy. Innym przykładem może być organizowany w latach 2011–2013 przez Uniwersytet SWPS intensywny kurs Erasmus „Studies of Migration and Mobility in Europe (MOBILE)”. W ciągu trzech lat uczestniczyło w nim ponad 70 studentów i doktorantów, a także około 20 badaczy migracji z dziesięciu europejskich uniwersytetów. OBM UW, UKSW oraz Jagiellońskie Centrum Studiów Migracyjnych w Krakowie prowadzą studia podyplomowe poświęcone problematyce migracyjnej, a Instytut Amerykistyki i Studiów Polonijnych UJ prowadzi studia I i II stopnia na kierunku „Migracje międzynarodowe”. Dydaktyka akademicka stanowi ważną płaszczyznę rozpowszechnienia wiedzy o wynikach badań, a godnym naśladowania przykładem połączenia badań z pracą dydaktyczną jest projekt Natalii Bloch (2016) o odzyskiwaniu pamięci migracyjnej, który otrzymał nagrodę za najlepsze badania antropologiczne roku 2016 od Sekcji Antropologii Społecznej PTS. Warto odnotować, że nagród dla naukowców zajmujących się studiami migracyjnymi jest więcej. W latach 2005–2017 w konkursie Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych na najlepsze prace magisterskie i doktorskie w dziedzinie pracy i polityki społecznej nagrodzono albo wyróżniono sześć prac doktorskich oraz trzy prace magisterskie o tematyce migracyjnej. Nagrodzono następujące rozprawy doktorskie: Pawła Kaczmarczyka pt. „Uwarunkowania migracji zarobkowych” (2005 r., promotor: Marek Okólski), Ewy Kępińskiej pt. „Uwarunkowania, przebieg i mechanizmy migracji sezonowych” (2009 r., promotorka: Krystyna Romaniszyn), Anny Janickiej pt. „Social humiliation and labor migration” (2010 r., promotor: Marek Okólski), Sylwii Urbańskiej pt. „Przemiany macierzyństwa w procesie globalnych migracji kobiet” (2011 r.; promotor: Kszysztof Koseła) oraz Izabeli Szczygielskiej pt. „Migracje zarobkowe kobiet oraz ich wpływ na funkcjonowanie rodziny” (2011 r., promotorka: Józefina Hryniewicz), a wyróżniono rozprawy doktorskie Łukasza Krzyżowskiego pt. „Opieka transnarodowa i relacje międzygeneracyjne w kulturach migracji” (2013 r., promotor: Janusz Mucha³¹) oraz Dariusza Klimka pt. „Funkcja ekonomiczna migracji zarobkowych z Ukrainy do Polski” (2015 r., promotor: Bogusław Urbaniak). Nagrodzono również następujące prace magisterskie: Joanny Cieślak pt. „Migracje powrotne Polaków z Irlandii w latach 2004–2008” (2009 r., promotor: Maciej Żukowski), Agnieszki Mróz pt. „Migrujące z Polski pomoce domowe” (2011 r., promotor: Rafał Drozdowski) oraz Grażyny Wratny pt. „Nierejestrowane zatrudnienie Polaków

³⁰ Zob. http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=109:oswiadczenie-komitetu-badan-nad-migracjami-pan&catid=42:uncategorised&Itemid=52 (dostęp 6.07.2018).

³¹ Nadmienić warto, że praca doktorska Łukasza Krzyżowskiego otrzymała także nagrodę Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego za najlepszą pracę doktorską.

w Brukseli” (2013 r., promotorka: Józefina Hrynkiewicz). W 2017 roku Agnieszka Radziwińnicówna otrzymała za swoje badania związane z doktoratem nagrodę Prezesa Rady Ministrów. Laureatem Nagród Naukowych Polityki został w 2017 roku Łukasz Krzyżowski za „badania wpływu środowiska migrantów na kształtowanie się otwartości społeczeństwa polskiego”. Przyznawana przez PTS nagroda im. F. Znanieckiego (II stopnia) dwukrotnie trafiła do młodych badaczy zajmujących się migracjami: w 2012 roku otrzymała ją Joanna Ruszczak-Żbikowska za pracę magisterską „Gotowość do powrotu polskich migrantów poakcesyjnych przebywających w Wielkiej Brytanii i Irlandii” (promotor: Marek Okólski), a w 2013 roku uzyskała ją Justyna Sarnowska za pracę „Strategie funkcjonowania na rynku pracy absolwentów nauk społecznych” (promotorka: Izabela Grabowska-Lusińska). W 2018 roku w pierwszej edycji konkursu im. Joanny Matejko dla autorów najlepszych prac magisterskich i rozpraw doktorskich dotyczących tematyki migracji międzynarodowych z i do Polski oraz polskiej diaspory nagrodę przyznano Joannie Kulpińskiej (UJ) za rozprawę doktorską pt. „Wzory zamorskich migracji wiejskich. Ciągłość i zmiana zachowań migracyjnych na przestrzeni stulecia (pocz. XX wieku – pocz. XXI wieku), na przykładzie podkarpackiej Babicy”, oraz Gabrieli Gałęckiej (UG) za pracę magisterską „Język – Religia – Tożsamość. Społeczność polonijna w Paragwaju”.

Ekspozycje w muzeach i wystawy tymczasowe w galeriach sztuki to kolejna płaszczyzna przekazywania wiedzy o migracjach współczesnych. Cel tego rodzaju działań jest najczęściej popularyzatorski, podobnie jak w przypadku filmu dokumentalnego, np. filmu etnograficznego, o którego stosowaniu w rozpowszechnieniu wyników badań wspomniano w raporcie, w rozdziale na temat badań migracyjnych o profilu antropologicznym. Należy tutaj zauważyć, że coraz częściej wyniki badań naukowych rozpowszechniane są w formie wizualnej i materialnej (np. w 2018 roku Teatr Powszechny zaproponował badaczom z OBM UW udział w przygotowaniu spektaklu *Lawrence z Arabii*). O społecznym zainteresowaniu problematyką migracyjną świadczy też fakt, że popularyzatorskie formy rozpowszechniania wiedzy o migracjach (np. udział OBM UW w Pikniku Naukowym w 2018 roku) spotykają się ze sporym oddźwiękiem wśród publiczności. A więc nie tylko wąskie grono naukowców i ekspertów zainteresowane jest wiedzą o migracjach. Zapotrzebowanie na rzetelne informacji o procesach ruchliwości przestrzennej narasta w obliczu polityzacji i sekurytyzacji procesów migracyjnych a także wzmożenia procesów migracyjnych wewnątrz Europy po 2004 roku.

Warto wreszcie zaznaczyć, że możliwość kształtowania wizerunku procesów migracyjnych w przestrzeni publicznej jest ważnym zadaniem dla migrantologów (por. Wojdon 2018). Interesującym ćwiczeniem byłoby prześledzenie, w jakich niszach przestrzeni publicznej gości problematyka migracyjna, i opracować propozycje, jak badania migracyjne mogłyby przyczyniać się do tego, by popularny obraz procesów migracyjnych stał się wystarczająco złożony i odpowiadał aktualnemu stanowi wiedzy na temat mobilności przestrzennej.

Tym tekstem zapraszającym do lektury *Raportu o stanie badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku* chcieliśmy zwrócić uwagę na złożoność i dynamikę pola badawczego studiów migracyjnych. Pewne jest to, że w Polsce po 1989 roku badania nad migracjami zaczęły rozwijać się intensywniej – zarówno z powodu zmiany systemu funkcjonowania nauki, jak i ze względu na nasilenie migracji międzynarodowych. Nie ulega też wątpliwości fakt lawinowego wzrostu produkcji naukowej w zakresie studiów migracyjnych w Polsce w ostatniej dekadzie, a właściwie od 2004 roku. Przykłady zmiennych trajektorii tej dynamiki w wybranych dyscyplinach czytelnik znajdzie w raporcie. Pojawiają się w nich także wątki wspólne. Do podzielanych przez kilka dyscyplin i subdyscyplin trosk należą m.in. kwestia dostępu do danych i jakości danych na temat migracji przestrzennych – demografowie, ekonomiści, socjologowie i geografowie sygnalizują, że badacze migracji zależą od instytucji gromadzących dane (a więc nie mają bezpośredniego wpływu ani na to, jakie dane będą gromadzone, ani na to, czy uzyskają dostęp do danych zgromadzonych). Osobnym problemem jest jakość danych (ich wiarygodność, kompletność, ale także używane sposoby klasyfikowania – aktorów, statusów, obszarów itd. – które mogą znacząco zmieniać obraz zjawisk migracyjnych).

Szybki rozwój pola badawczego jest jednocześnie *mixed blessing*: wzrost popularności problematyki i ilościowy przyrost publikacji i wydarzeń jej poświęconych może iść w parze z brakiem znaczących postępów jakościowych (np. w rozwoju teorii czy doskonaleniu metod badawczych). Do pewnego stopnia obawom przed brakiem rozwoju teoretycznego przeczy wypracowanie przez polskich migrantologów kilku oryginalnych koncepcji teoretycznych, które znalazły szeroki oddźwięk w międzynarodowych badaniach nad migracjami. Wśród nich wymienić należy przede wszystkim koncepcję „migracji niepełnych”, przedstawioną najpełniej w pracy zbiorowej *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu* pod redakcją Ewy Jaźwińskiej i Marka Okólskiego (2001). Koncepcja „migracji niepełnych” Marka Okólskiego była odpowiedzią teoretyczną na potrzebę opisanie i wyjaśnienia nowego typu mobilności, lokującego się pomiędzy migracjami sezonowymi a migracjami osiedleńczymi, który pojawił się w wyniku zmian reżimu migracyjnego w Europie po 1989 roku. Autor koncepcji ułokował źródła tego zjawiska w przemianach modernizacyjnych (zwłaszcza szybkim uprzemysłowieniu), które zachodziły w Polsce od lat 50. XX wieku. Ukształtowane wtedy doświadczenia gospodarstw utrzymujących się z dwuzawodowości i dojazdów do pracy, tzw. chłopo-robotników, posłużyły za wzór do wypracowania związanych z mobilnością przestrzenną strategii przystosowawczych gospodarstw domowych w początkowym okresie transformacji ustrojowej. Podejmując niskopłatne prace i cyrkulując między krajem przyjmującym i Polską, „ludzie na huśtawce” radzili sobie w nowych warunkach ekonomicznych, ale jednocześnie doświadczali marginalizacji społeczno-kulturowej zarówno w społeczności kraju docelowego, jak i w społeczności pochodzenia. Zjawisko to było typowe dla Polski i innych krajów regionu Europy Środkowej (Okólski 2001a,b; szersze omówienie tej

koncepcji znaleźć można w raporcie, w rozdziale poświęconym perspektywie demograficznej). Do oryginalnych koncepcji teoretycznych polskich studiów migracyjnych należy także teoria „migracji rozgęszczeniowych” czy „rozgęszczających”. Jej autorem jest Marek Okólski (zob. np. Okólski 2010, 2012a; Grabowska-Lusińska, Okólski 2009; Kaczmarczyk, Okólski 2008; por. Piekut 2014). W tej koncepcji teorię modernizacji, a także perspektywę ekonomiczną i historyczną wykorzystano do ukazania społecznego i gospodarczego potencjału współczesnych migracji. Trzecim przykładem oryginalnych koncepcji teoretycznych w polskim polu migrantologicznym jest teoria „pętli pułapki migracyjnej” Krystyny Iglickiej (np. 2010). Autorka tworzy model pokazujący negatywne konsekwencje długoterminowej migracji dla rynku pracy i jednostek. Czwartym przykładem może być koncepcja „społecznego zakotwiczenia” (*social anchoring*) w transnarodowych przestrzeniach społecznych autorstwa Aleksandry Grzymały-Kazłowskiej (np. 2018). Badaczka dąży do wyjaśniania tego, jak podmioty mobilne realizują potrzebę bezpieczeństwa i stałości. Koncepcje pierwsza i czwarta w zestawieniu dają teoretyczne narzędzia opisanie zmiany procesów migracyjnych w Europie, natomiast druga i trzecia z wymienionych tu czterech koncepcji wchodzą ze sobą w dialog, przedstawiając różne skale czasowe i wymiary procesów migracyjnych. Praca nad rozwiązaniem sprzeczności powstających między różnymi modelami teoretycznymi to zadanie na kolejne lata.

Innym niebezpieczeństwem związanym z „wybuchem” zainteresowania problematyką może być poruszanie się we względnie niezależnych od siebie bańkach dyscyplinarnych i idąca za tym nieprzekładalność perspektyw różnych dyscyplin czy wsobność komunikowania naukowego różnych ośrodków badających migracje. Dlatego tak istotne wydaje się rozwijanie samowiedzy i samoświadomości pola badawczego studiów migracyjnych, jak również tworzenie i umacnianie instytucji, które będą w stanie nie tylko prowadzić długofalowe badania poświęcone migracjom, ale też refleksyjnie analizować produkcję wiedzy o procesach migracyjnych i rozwijać teorie wyjaśniające procesy migracyjne.

Bibliografia

- Andrejuk K. (2017), *Przedsiębiorcy ukraińscy w Polsce. Struktura i sprawstwo w procesie osiedlenia*, Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- Babiński G. (2009), *Polonia w USA na tle przemian amerykańskiej etniczności*, Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Babiński G., Chałupczak H. (red.) (2006), *Diaspora polska w procesie globalizacji. Stan i perspektywy badań*, Biblioteka Polonijna, T. 37, Kraków: Grell.
- Bajkowski T., Sawicki K., Namiotko U. (2014), *Diagnostyka i metodyka psychopedagogiczna w warunkach wielokulturowości*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Balicki J., Necel W. (red.) (2017), *Kryzys migracyjny w Europie. Wyzwania etyczne, społeczno-kulturowe i etniczne*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW.

- Barwiński M. (2016), Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki, „Przegląd Geograficzny” 88(2), s. 137–157.
- Berlińska D. (1999), *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim w poszukiwaniu tożsamości*, Opole: PIN – Instytut Śląski w Opolu.
- Białocerkiewicz J. (1999), *Status prawny cudzoziemca w świetle standardów międzynarodowych*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bielecka-Prus J., Czapka E., Kawczyńska-Butrym Z. (2017), The dilemmas of transnational care. The case of Polish immigrants in Norway, w: Slany, K. i in. (red.), *Transnational Polish Families in Norway. Social Capital, Integration, Institutions and Care*, Frankfurt am Main: Peter Lang, s.199–221.
- Bielenin-Lenczowska, K. (2015), *Spaghetti z ajwarem. Translokalna codzienność muzułmanów w Macedonii i we Włoszech*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bieniecki M., Pawlak Mikołaj (red.) (2012), *Laboratoria integracji. Obserwacje i notatki praktyczne*. Gliwice: Caritas Polska.
- Błasiak-Tytuła M. (2011), *Dwujęzyczność i ponglish. Zjawiska językowo-kulturowe polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii*, Kraków: Collegium Columbinum.
- Bloch N. (red.) (2016), *Wszyscy jesteśmy migrantami. (Od)zyskiwanie pamięci migracyjnej*, Poznań: Centrum Kultury Zamek.
- Bloch N., Main I., Sydow K. (red.) (2015), *Nie dość użyteczni. Zmagania imigrantów na lokalnym rynku pracy*, Poznań: CeBaM, UAM
- Bloch N., Goździak E.M. (red.). (2010), *Od gości do sąsiadów. Integracja cudzoziemców spoza Unii Europejskiej w Poznaniu w edukacji, na rynku pracy i w opiece zdrowotnej*, Poznań: CeBaM UAM.
- Boski P. (2013), A psychology of economic migration, „Journal of Cross Cultural Psychology” 44(7), s. 1067– 1093.
- Boski P. (2008), Five meanings of integration in acculturation psychology, „International Journal of Intercultural Relations” 32(2), s. 142–153.
- Boski P. (1992), In the homeland and in the chosen land: National self-identity and well-being of Poles in Poland and in America, w: Leung, K., Iwawaki, S., Kashima, Y. (red.), *Innovations in Cross-cultural Psychology*, Amsterdam: Swets & Zeitlinger, s. 199–213.
- Brzozowski J., Pędzwiatr K. (2014), Analiza procesu integracji imigrantów w Małopolsce, w: Pindel, E. (red.), *Imigranci w Małopolsce: między integracją, asymilacją, separacją i marginalizacją*, Kraków: Małopolski Urząd Wojewódzki w Krakowie, s. 117–240.
- Bucholc M. (2013), Złożoność nie do udźwignięcia: utopie jedności, utopie różnicy, „Studia Socjologiczne” 4(211), s. 19–36.
- Buchowski M., Schmidt J. (red.) (2012), *Migracje a heterogeniczność kulturowa. Na podstawie badań antropologicznych w Poznaniu*, Poznań: Rebis.
- Bukraba-Rylska I. (2012), Polskie migrowanie w perspektywie długiego trwania i rozległej przestrzeni, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 38(2), s. 39–56.
- Burszta W. (2004), *Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Cieszyńska J. (2003), O dwujęzyczności polskich dzieci w Austrii, „Język Polski” 2, s. 116–122.
- Cieszyńska J. (2006), *Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.

- Cieślińska B. (2012), *Emigracje bliskie i dalekie. Studium współczesnych emigracji zarobkowych na przykładzie województwa podlaskiego*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Chodubski A. (2000), Obraz migracji w Polsce w latach dziewięćdziesiątych, w: Zamojski, J.E. (red.), *Imigranci i społeczeństwa przyjmujące: Adaptacja? Integracja? Transformacja?* Seria Migracje i Społeczeństwo, T. 5, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 212–226.
- Chrzanowska A., Mickiewicz P., Ślubik K., Subko J., Trylińska A. (2016), *Na granicy. Raport z monitoringu dostępu do postępowania o udzielenie ochrony międzynarodowej na przejściach granicznych w Terespolu, Medyce i na lotnisku Warszawa Okęcie*, Analizy, Raporty, Ekspertyzy Nr 2. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Duszczyk M., Lesińska M., Matuszczyk K. (2018), *Upolitycznienie problemu starzenia się społeczeństwa w Polsce: teoria i praktyka*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Duszczyk M. (2012), *Polska polityka imigracyjna a rynek pracy*, Warszawa: Instytut Polityki Społecznej UW, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Firlit-Fesnak G., Łotocki Ł., Zawadzki P. (red.) (2016), *Europejskie polityki imigracyjne. Stare dylematy, nowe wyzwania*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Fomina J., Frelak J. (2008), *NEXT STOPSKI LONDON. Public Perceptions of Labour Migration within the EU. The Case of Polish Labour Migrants in the British Press*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Franzke J., Koszel B., Sakson A. (red.) (2017), *Migrationspolitik in Deutschland und Polen (Polityka migracyjna w Niemczech i Polsce)*, Poczdam: WeltTrends.
- Frejka T., Okólski M., Sword K. (1998), *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*, New York–Geneva: United Nations.
- Gierszewski D., Kretek H.A. (red.) (2015), *Edukacja obywatelska dorosłych a społeczeństwo obywatelskie*, Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu.
- Gosk H. (red.) (2012), *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Seria Centrum Badań Dyskursów Postzależnościowych, T. 2, Kraków: Universitas.
- Goździak E., Pawlak Marek. (2016), Theorizing Polish migration across Europe: Perspectives, concepts and methodologies, "Sprawy Narodowościowe" 48, s. 106–127.
- Górny A., Kaczmarczyk P., Lesińska M. (red.) (2016), *Transformacje. Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. (red.) (2010), *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009), *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grabowska-Lusińska I., Drbohlav D., Hars A. (red.) (2011), *Immigration puzzle. Comparative analysis of the Czech Republic, Hungary and Poland before and after joining the EU*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Grzymała-Kazłowska A. (2007), *Konstruowanie „innego”. Wizerunki imigrantów w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzymała-Kazłowska A. (2018), Capturing the flexibility of adaptation and settlement: Anchoring in a mobile society, "Mobilities" 13(5), s. 632–646.
- Grzymała-Moszczyńska H. (2015), *(Nie)łatwe powroty do domu? Funkcjonowanie dzieci i młodzieży powracających z emigracji*, Warszawa: Fundacja Centrum im. prof. Bronisława Geremka.

- Grzymała-Moszczyńska H., Hay D., Krotofil J. (2011), Between universalism and ethnic particularism: Polish migrants to the United Kingdom. perspective from the psychology of religion, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny" 37(1), s. 223–236.
- Grzymała-Moszczyńska H., Grzymała-Moszczyńska J., Golińska A. (2011), Migracje polskich profesjonalistów i profesjonalistek: wyjazdy i powroty, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 37(4), s. 145–164.
- Grzymała-Moszczyńska H., Kwiatkowska A., Roszak J. (red.) (2010), *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w UE po 1 maja 2004*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Grzymała-Moszczyńska H., Nowicka-Rusek E. (red.) (1998), *Goście i gospodarze. Problem adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców oraz otaczających je społeczności lokalnych*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Guillermo-Sajdak M. (2015), *Bilingwizm polsko-hispański w Argentynie. Drogi akulturacji polskich emigrantów w Buenos Aires, Cordobie, Santa Fé i Misiones*, Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich UW.
- Heffner K., Rauziński R. (2003), *Region migracyjny. (Wybrane aspekty demograficzne, społeczne i gospodarcze na przykładzie Śląska Opolskiego)*, Opole: Politechnika Opolska.
- Heffner K. (1999), The Return of Emigrants from Germany to Upper Silesia: Reality and Prospects, w: Iglicka, K., Sword, K. (red.), *The challenge of East-West migration for Poland*, London–New York: Macmillan, s. 168–205.
- Horolets A., Lesińska M., Okólski M. (red.) (2018), *Raport o stanie badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku*, Warszawa: KBNM PAN.
- Horolets A. (2015), Finding one’s way: Recreational mobility of post-2004 Polish migrants in the West Midlands, UK, "Leisure Studies" 34(1), s. 5–18.
- Hut P. (2002), *Warunki życia i proces adaptacji repatriantów w Polsce w latach 1992–2000*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Iglicka K. (2010), *Powroty Polaków po 2004 roku. W pętli pułapki migracyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Iglicka K., Jaźwińska E., Okólski M. (1996), Współczesne migracje międzynarodowe ludności Polski. Badanie etnosondażowe, „Studia Demograficzne” 4, s. 3–41.
- Jagielski J. (1997), *Status prawny cudzoziemca w Polsce (problematyka administracyjnoprawna)*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Jagielski J. (red.) (2001), *Status obywatela i cudzoziemca w orzecznictwie*, Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.
- Janicki W. (2015), *Migracje kompensacyjne jako czynnik wzrostu obszarów peryferyjnych. Rola ukrytego kapitału ludzkiego*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Jaźwińska E., Łukowski W., Stola D. (2009), Etnosondaż lokalny i regionalny, czyli o metodzie Ośrodka Badań nad Migracjami UW, w: Duszczyk, M., Lesińska, M. (red.), *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski*, Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, s. 82–91.
- Jaźwińska E., Okólski M. (red.) (2001), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jaźwińska E., Okólski M. (1996), *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe. Podlasie and Śląsk Opolski: Basic Trends in 1975–1994*, Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.

- Jończy R. (2011), *Zagraniczne migracje zarobkowe z województwa opolskiego w latach 2008–2010 oraz ich wpływ na opolski rynek pracy i sferę fiskalną samorządów terytorialnych. Diagnoza i rekomendacje w kontekście rozwoju regionu*, Opole: Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego.
- Kaczmarczyk P. (red.) (2011), *Mobilność i migracje w dobie transformacji. Wyzwania metodologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. (2008), Demographic and labour-market impacts of migration on Poland, "Oxford Review of Economic Policy" 24(3), s. 599–624.
- Kawczyńska-Butrym Z. (2009), *Migracje – wybrane zagadnienia*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kicinger A., Weinar A. (red.) (2007), *State of Art of the Migration Research in Poland*, CMR Working Papers 26/84, Warszawa: Centre of Migration Research.
- Kosakowska-Berezecka N., Żadkowska M., Gjerstadt B. i in. (2017), Changing country, changing gender roles – migration and transformation of gender roles within the family – a case of Polish migrants in Norway, w: de Guzman, M., Brown, J., Pope Edwards, C. (red.), *Parenting From Afar: The Reconfiguration of the Family Across Distance*, Oxford: Oxford University Press, s. 90–111.
- Kainacher K. (2007), *Dziecko w środowisku dwujęzycznym i jego komunikacja międzykulturowa*, Kraków: Collegium Columbinum.
- Klaus W., Ostaszewska-Żuk E., Szczepanik M. (2016), *Fundusze europejskie i ich role we wspieraniu cudzoziemców w Polsce*, Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Kosmalska J. (2016), Polish Migrant Literature in Britain and Ireland. Signs of a New Literary Trend? "Zeitschrift für slavische Philologie" 72(1), s. 179–205.
- Kość-Ryżko K. (2014), *Wykorzenieni. Dylematy samookreślenia polskich repatriantów z Kazachstanu. Studium etno-psychologiczne*, Biblioteka Etnografii Polskiej, T. 60, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Krasnodębska A. (2013), Rola kobiety w ocenie polskich migrantek. Spojrzenie matek i córek, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2(148), s. 85–104.
- Kryś K., Świdrak J., Kwiatkowska A., Kosakowska-Berezecka N., i in. (2018), The role of organizational and spouse support in solving work-life conflict among migrants, "International Journal of Stress Management" 25(S1), s. 1–6.
- Krzyżowski Ł., Mucha J. (2012), Opieka społeczna w migranckich sieciach rodzinnych. Polscy migranci w Islandii i ich starzy rodzice w Polsce, „Kultura i Społeczeństwo” 2, s. 191–217.
- Kubera J. (2017), *Francuzi, Algierczycy? Relacje między identyfikacjami Francuzów algierskiego pochodzenia*, Monografie FNP, Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Kula M. (2012), *Polono-Brazylijczycy i parę kwestii im bliskich*, Warszawa: Muzeum Historii Ruchu Ludowego.
- Lasocik Z. (2014), Human Trafficking in Poland – Evolution of the Devil, "Criminal Justice and Law Enforcement Annual. Global Perspectives" 6, s. 223–275.
- Lasocik Z. (2007), Handel ludźmi – aspekty społeczne i prawne, „Studia Socjologiczne” 4(187), s. 31–58.
- Laskowski R. (2009), *Język w zagrożeniu. Przystawianie języka polskiego w warunkach polsko-szwedzkiego bilingwizmu*, Kraków: Universitas.
- Lehr U. (2015), *Ojczyzna przesiedlona. Identyfikacja kulturowa polskich emigrantów wojennych w Londynie w perspektywie*, Kraków: Universitas.
- Lesińska M. (2012), Migracje we współczesnej analizie politologicznej – niewykorzystany potencjał, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2, s. 207–243.

- Lesińska M., Slany K., Solga B., Okólski M. (red.) (2014), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lipińska E. (2007), Między „emigracją” a „Polonią” – pierwsze pokolenie polonijne, „Prace Filologiczne” LIII, s. 355–363.
- Lipińska E. (2003), *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Łada A., Segeš-Frelak J. (red.) (2012), *Znikająca granica*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Łodziński S., Grzymała-Kazłowska A. (red.) (2008), *Problemy integracji imigrantów. Koncepcje, badania, polityki*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Łodziński S., Nowicka E. (red.) (1993), *Gość w dom: studenci z krajów Trzeciego Świata w Polsce*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Łukowski W. (1997), *Czy Polska stanie się krajem imigracyjnym?* Prace Migracyjne, nr 12, Warszawa: ISS UW.
- Łukowski W. (2002), *Społeczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Matusz-Protasiewicz P., Bieniecki M., Kaźmierkiewicz P. (red.), (2013), *Monitor integracji*, Gliwice: Instytut Studiów Migracyjnych.
- Matusz-Protasiewicz P. (2014), *Wielopoziomowe zarządzanie migracjami. Rola Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich w kształtowaniu polityki integracyjnej w Polsce*, Seria e-Monografie, nr 44, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Mazurkiewicz A. (2016), *Uchodźcy polityczni z Europy Środkowo-Wschodniej w amerykańskiej polityce zimnowojennej, 1948–1954*, Warszawa–Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej.
- Mazurkiewicz A. (red.) (2014), *Od exsilli do exile. Migracje przymusowe w perspektywie historycznej*, Studia Historica Gedanensia, T. 5, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Mazurkiewicz A. (red.) (2013), *East Central Europe in Exile*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishers.
- Miodunka W.T. (2011), Między etniczno-genealogicznym a kulturowym rozumieniem narodu. O potrzebie historycznojęzycznych badań polszczyzny jako języka obcego i drugiego, „LingVaria” 6(1), s. 179–204.
- Miodunka W.T. (2010a), Dwujęzyczność, walencja kulturowa i tożsamość (e)migracji polskiej w świecie, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXVI, s. 51–71.
- Miodunka W.T. (2010b), O obecność w historii języka polskiego studiów nad polszczyzną mniejszości narodowych i grup etnicznych, „LingVaria” 5(2), s. 267–277.
- Miodunka W.T. (2003), *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Kraków: Universitas.
- Miodunka W.T. (1990), Język a identyfikacja kulturowa i etniczna. Studium kształtowania się tożsamości rodzeństwa należącego do drugiego pokolenia Polonii australijskiej, w: tegoż (red.), *Język polski w świecie. Zbiór studiów*, Warszawa–Kraków: PWN, s. 105–125.
- Mirgos K. (2018), *Obcy i nowi Baskowie. Migracje, tożsamości i języki w Baskijskiej Wspólnocie Autonomicznej*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Mucha J., Łuczaj K. (2014), O sposobach badania międzynarodowych migracji uczonych, w: Niedźwiedzki, D. (red.), *Kultura, tożsamość i integracja europejska*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, s. 270–283.
- Nowicka E. (red.) (1990), *Swoi i obcy*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

- Nowosielski M. (2016), *Polskie organizacje w Niemczech. Stan i uwarunkowania*, Seria Studium Niemcoznawcze, T. 95, Poznań: Instytut Zachodni.
- Okólski M. (red.) (2018), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Okólski M. (2012a), Modernising impacts of emigration, "Studia Socjologiczne" 206(3), s. 49–79.
- Okólski M. (red.) (2012b), *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Okólski M. (2010), Modernizacyjna rola migracji, w: Morawski, W. (red.), *Powiązania zewnętrzne. Modernizacja Polski*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska, s. 497–507.
- Okólski M. (2001a), Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej, w: Jaźwińska, E., Okólski, M. (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Warszawa: Naukowe Scholar, s. 31–61.
- Okólski M. (2001b), Incomplete Migration. A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe. The Case of Polish and Ukrainian migrants, w: Wallace, C., Stola, D. (red.), *Patterns of Migration in Central Europe*, Houndmills: Palgrave MacMillan, s. 105–128.
- Organiściak-Krzykowska A., Machnis-Walasek J. (2016), Remittances as a consequences of labour migration of Central and Eastern Europe (CEE) citizens, "Olsztyn Economic Journal" 11(2), s. 91–102.
- Organiściak-Krzykowska A., Piotrowski M., Nyklewicz K. i in. (2013), *Popyt na pracę cudzoziemców*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Pawlak Marek. (2018), *Zawstydzona tożsamość. Emocje, ideologie i władza w życiu polskich migrantów w Norwegii*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pawlak Mikołaj. (2013), *Organizacyjna reakcja na nowe zjawisko: Szkoły i instytucje pomocowe wobec uchodźców w Polsce po 2004 r.*, Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW.
- Piekut A. (2014), Migration and modernisation – An alternative. polemic essay with Marek Okólski's article 'Modernising impacts of emigration', "Studia Socjologiczne" 1(212), s. 157–169.
- Praszałowicz D. (2010), *Polacy w Berlinie: strumienie migracyjne i społeczności imigracyjne*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Praszałowicz D. (2007), Dawne i nowe migracje, dawne i nowe konceptualizacje w badaniach migracyjnych, „Przegląd Polonijny” 33(2), s. 19–40.
- Pudzianowska D. (red.) (2016), *Status cudzoziemca w Polsce wobec współczesnych wyzwań międzynarodowych*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Radziwinowiczówna A., Rosińska A., Kloc-Nowak W. (2018), *Ethnomorality of Care. Migrants and Their Aging Parents*, New York: Routledge.
- Rauziński R., Grygierczyk M. (1994), Wpływ migracji zagranicznej (stałej i czasowej) na lokalne rynki pracy Śląska Opolskiego, „Zeszyty Naukowe WSI w Opolu” 202, s. 5–35.
- Rancew-Sikora D., Skaptadottir U.D. (red.) (2016), *Mobility to the Edges of Europe. The Case of Iceland and Poland*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Romejko A. (2015), *Polacy w Wielkiej Brytanii: interpretacja mimetyczna*, Tuchów: Poligrafia Redemptorystów.
- Segeš-Frelak J., Piłat Anna (red.) (2015), *Migranci w Polsce. Segregacja – Sąsiedztwo – Integracja*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Sękowska E. (2010), *Język emigracji polskiej w świecie. Bilans i perspektywy badawcze*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Skoczek M., Lisocka-Jaegermann B. (2015), Migracje ludności jako czynnik zmian społeczno-gospodarczych w Ameryce Łacińskiej, „Prace i Studia Geograficzne” 59, s. 71–86.
- Slany K., Ślusarczyk M., Pustułka P., Guribye E. (red.) (2017), *Transnational Polish Families in Norway: Social Capital, Integration, Institutions and Care*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Sokołowski D. (red.) (2016), *Bibliografia prac z zakresu geografii osadnictwa ludności za lata 1999–2005*, Warszawa-Toruń: Polskie Towarzystwo Geograficzne.
- Solga B. (2013), *Miejsce i znaczenie migracji w rozwoju regionalnym*, Opole: Politechnika Opolska.
- Solga B. (2002), *Migracje polsko – niemieckie i ich konsekwencje społeczno-ekonomiczne na obszarach wiejskich Śląska Opolskiego*, Opole: PIN – Instytut Śląski w Opolu, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej.
- Stola D. (2010), *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Schmidt J. (2017), „Interaktywna mapa cudzoziemców” – nowa baza wiedzy o zjawisku imigracji w Polsce, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2(164), s. 9–22.
- Szczygielski K. (2010), *Przestrzenne zróżnicowanie ludności województwa opolskiego w kontekście etnicznym jako potencjalne uwarunkowanie rozwoju regionalnego*, Opole: PIN – Instytut Śląski w Opolu.
- Trąbka A. (2014), *Tożsamość rekonstruowana. Znaczenie migracji w biografjach Third Culture Kids*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Trzcielińska-Polus A. (1997), *„Wysiedleńcy” z Polski w Republice Federalnej Niemiec w latach 1980–1990*, Opole: PIN – Instytut Śląski w Opolu.
- Walaszek A. (2007), *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Walaszek A. (red.) (2001), *Polska diaspora*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- White A., Grabowska I., Kaczmarczyk P., Slany K. (2018), *The Impact of Migration on Poland: EU Mobility and Social Change*, London: UCL Press.
- Wieruszewska M. (red.) (2007), *Tu i tam: migracje z polskich wsi za granicę*, Warszawa: Wydawnictwo IRWiR PAN.
- Wojdon J. (2018), *Historia w przestrzeni publicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wojdon J. (2008), *W jedności siła: Kongres Polonii Amerykańskiej w latach 1968–1988*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Wojtyńska A., Zielińska Małgorzata (2010), Polish migrants in Iceland facing the financial crisis, w: Jóhannesson, G.P., Björnsdóttir H. (red.), *Þjóðarspegginn*. Reykjavik: Háskóli Íslands.
- Wróbel I. (2007), *Status prawny obywatela państwa trzeciego w Unii Europejskiej*, Kraków: Oficyna Wolters Kluwer Business.
- Wróblewska-Pawlak K. (2004), *Język – tożsamość – imigracja. O strategiach adaptacyjnych Polaków zamieszkałych we Francji w latach osiemdziesiątych XX wieku*, Warszawa: Instytut Romanistyki, Uniwersytet Warszawski.
- Zborowski A., Soja M., Łobodzińska A. (2012), Population trends in Polish cities – stagnation, depopulation or shrinkage? „Prace Geograficzne” 130, s. 7–28.
- Zdanowicz M. (red.) (2007), *Status prawny cudzoziemca w Polsce*, Białystok: Temida 2, Wydawnictwo Stowarzyszenia Absolwentów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.
- Zielinska Maria (red.) (2003), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej: teorie, studia, interpretacje*, Zielona Góra: Wydawnictwo Lubuskie Towarzystwo Naukowe.

- Zielińska Małgorzata (2016), *Polacy w Reykjavíku. Miejsce, mobilność i edukacja*, Gdańsk: Stowarzyszenie „Na Styku”.
- Żadkowska M., Kosakowska-Berezecka N., Ryndyk O. (2016), Two worlds of fatherhood – the comparison of Polish fathers in Poland and in Norway, w: Slany, K., Pustułka, P., Ślusarczyk, M., Guribye, E. (red.), *Transnational Polish Families in Norway: Social Capital, Integration, Institutions and Care*, Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 173–198.
- Żurek A. (2016), Badanie polszczyzny odziedziczonej (na przykładzie bilingwizmu polsko-niemieckiego), „LingVaria” 21, s. 191–200.
- Ząbek M. (2018), *Uchodźcy w Afryce. Etnografia przemocy i cierpienia*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.